MÜHF-HAD Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi • Cilt 31, Sayı 1, Haziran 2025, ISSN: 2529-0142, ss. 193-223 • DOI:10.33433/maruhad.1696869

ARAŞTIRMA MAKALESİ
RESEARCH ARTICLE

Doğanın Anayasa Yargısı Yoluyla Korunumu İçin İhtiyat Testi*

The Precautionary Test for the Protection of Nature through Constitutional Adjudication

Taha Enes ÇAĞLAR**

ÖZ

Bu çalışmada, doğanın değerinin kendinden kaynaklandığı savunularak, anayasa yargısı nezdinde doğaya yönelik eylemlerin esas yönünden nasıl incelenmesi gerektiği tartışılmaktadır. Öncelikle doğanın içkin değerine ilişkin teorik tartışmalardan bahsedilmekte; ardından Anayasa Mahkemesinin doğayı korurken kullandığı yaklaşım incelenmektedir. Mevcut yöntemin insan merkezli olduğu, kalkınmayı önceliği ve bireysel menfaatler veya mağduriyetler üzerinden şekillendiği için yeterli koruma sağlayamadığı değerlendirilmektedir. Bu bağlamda, "ihtiyat testi" adı verilen yeni bir esasa ilişkin inceleme yöntemi önerilmektedir. Bu yöntemin amacı, doğa ile uyumlu yaşamı temin etmek ve doğanın kötüye kullanımını önlemektir. Doğaya zarar verilmesi durumunda uygulanacak bu testin, insan haklarına getirilen sınırlamalara ilişkin incelemeden farklı olduğu ortaya konmakta ve neden "ihtiyat" teriminin seçildiği açıklanmaktadır. Son olarak, ihtiyat testinin uygulanma biçimi ve mevcut hukuk sistemiyle uyumsuz olduğu alanlar değerlendirilerek yöntemin gerekliliği savunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğa, Hak Öznesi, Sürdürülebilirlik, Çevre Hakkı, Anayasa Mahkemesi, Anayasa Yargısı

ABSTRACT

This study argues that the value of nature is intrinsic and discusses how actions affecting nature should be substantively reviewed within the framework of constitutional adjudication. First, the theoretical debates on the intrinsic value of nature are mentioned, and then the approach used by the Constitutional Court in protecting nature is analyzed. It is evaluated that the current method fails to provide adequate protection as it is anthropocentric, prioritizes development and is shaped by individual interests or grievances. In this context, a new method of substantive review called the "precautionary test" is proposed. The purpose of this method is to ensure life in harmony with nature and to prevent the misuse of nature. It is argued that this test, to be applied in cases of harm to nature, is different from the test for limitations on human rights and explains why the term "precaution" was chosen. Finally, the way the precautionary test is applied and the areas where it is incompatible with the current legal system are evaluated and the necessity of the method is defended.

Keywords: Nature, Subject of Rights, Sustainability, Environmental Rights, Constitutional Court, Constitutional Adjudication

* Bu çalışma 'Doğanın Anayasal Değeri' isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Doktora Öğrencisi, taha.e.caglar@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0697-8360.

Sorumlu Yazar/Correspondence Author: Taha Enes ÇAĞLAR

E-posta/E-mail: taha.e.caglar@gmail.com

Geliş Tarihi/Received: 10.05.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:** 14.06.2025

How to cite this article/Atıf için: Taha Enes Çağlar, 'Doğanın Anayasa Yargısı Yoluyla Korunumu İçin İhtiyat Testi' (2025) 31(1) Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi (Prof. Dr. Havva Güzin Üçışık'a Armağan) 193-223. DOI: 10.33433/maruhad.1696869.

GİRİŞ

Doğanın anayasa yargısı tarafından yeterli seviyede korunabilmesi için Mahkeme tarafından yapılacak esasa yönelik incelemede nasıl bir yöntem benimsenmesi gerektiğine ilişkin bir öneride bulunmak amaçlanmaktadır.

Doğanın hukuk karşısındaki konumu yirminci yüzyıldan bu yana değişime uğramış, doğaya ait unsurların korunması için yeni yol ve yöntemler üzerinde durulmuştur. Anayasalarda çevre ve doğaya ilişkin hükümler görülmeye başlanmış, iklim krizinin etkisi ile yirmi birinci yüzyılda bu akım hızlanmıştır[1]. İklim krizinin gıda güvenliğinden küresel çapta göçe kadar çok geniş bir etki alanı bulunmaktadır. Bu etkilerin belirginleşmesi ve ciddi tehlikelere sebep olması ile doğanın nasıl korunması gerektiği konusundaki çalışmalar hızlanmış, doğa hukuk içinde öne çıkan bir tartışma konusu haline gelmiştir.

İnsan merkezli bir anlayışla inşa edilen hukuk sistemi, doğayı mülkiyet ve egemenlik yolu ile kullanılan ve değeri insana(özneye) bağlı bir nesne olarak ele almıştır. Hukuk sistemi tüm insanlarda tam ve eşit olarak var olduğu kabul edilen insan onuru fikri temelinde kurulmaktadır. Bu yaklaşım içerisinde doğa üzerindeki tartışmalar, mülkiyet hakkı ve egemenlik gibi kavramlarla daha çok insanlar arası ilişkiler üzerinden yürütülmüştür.

İnsan merkezli yaklaşım, pek çok yönden eleştirilmektedir. Doğanın kendinde bir değere sahip olduğu, insana bağlı olarak değerlendirilmesinin yetersiz kalacağı düşünülmektedir. Doğanın içkin değere sahip olacağı düşüncesi anayasacılığı doğayı kendinde değerli bir bütün olarak korumaya yöneltmekte, anayasacılığın doğa ile uyumlu yaşamı (iyi yaşam)[2] hedeflediği savunulmaktadır. Doğanın korunması ihtiyacına yönelik araştırmalar doğanın hukuk nezdindeki değerinin yeniden ele alınmasını zorunlu kılmaktadır. Doğaya hukuk sistemi tarafından atfedilmesi gereken değer ve insan doğa ilişkisinin niteliği ilk bölümde ele alınmaktadır (I).

İnsan ve doğa arasındaki ilişkinin doğanın içkin değere sahip olduğu anlayışına uygun düzenlenebilmesi için pek çok kurum ve düzenleme ile birlikte anayasa yargısının da yeni metotlar geliştirmesi gerekmektedir. Anayasa Mahkemesinin nasıl bir yöntem geliştirmesi gerektiğini tartışmak için mevcut yaklaşım genel hatları ile incelenmelidir. Bu sebeple ikinci bölümde Anayasa Mahkemesinin doğayı korurken esas yönünden hangi yöntemi izlediği ve nasıl bir yaklaşım geliştirdiği ele alınacak, mevcut yöntem eleştirilecektir (II).

Son olarak doğanın yeterli derecede korunabilmesi için Mahkemenin benimsemesi gerektiği düşünülen yöntem ortaya koyulacaktır. Bu bölümde temel hak ve özgürlüklere getirilen sınırlamaların incelenmesinde kullanılan yöntemin, doğayı korurken bağlama uygun bir şekilde kullanılması gerektiği savunulmaktadır[3]. Böylece mevcut hukuki kurumların doğayı korumakta eksik bıraktığı

1 İbrahim Özden Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri* (18. Baskı, Legal Yayınevi 2024) 330; İbrahim Özden Kaboğlu ve Nihan Yancı Özalp, *Çevre Hakkı* (4. Baskı, Tekin Yayınevi 2021) 21.

2 Ekvator Anayasasında 71 ve devamı hükümleri açıkça doğanın haklarını düzenlemektedir.

3 Ölçülülük testinin sürdürülebilir gelişme amacının gerçekleşmesi için uyarlanması düşüncesi için bkz: Kaboğlu (n 1) 347.

alanların tamamlanması ve doğanın kendi içkin değerine dayanarak insan-doğa arasındaki uyumu sağlayacak bir anlayışla korunması amaçlanmaktadır (III).

Doğanın yeterli seviyede korunabilmesi için esas yönünden bir yaklaşım değişikliği gerektiği gibi bazı usuli mekanizmalar da geliştirilmelidir. Kaldı ki karşılaştırmalı hukukta örnek kurumlar bulunmaktadır[4]. Ancak eldeki çalışma, ihtiyat testi adı ile esasa yönelik inceleme açısından bir öneri getirmekte olup usuli mekanizmalar genel olarak konunun dışında kalmaktadır.

İhtiyat kavramı çevre hukukunun temel ilkelerinden[5] birisi olup, çevrenin zarar göreceğine ilişkin ciddi bir şüphe bulunması halinde bilimsel bir kanıt aranmadan tedbir alınması anlamına gelmektedir[6]. Doğa söz konusu olduğunda bir ihlalden öte ihlal ihtimali gözetilmeli, doğanın karmaşık yapısı göz önünde tutulmalıdır. İnsan merkezli yaklaşım içinde doğanın zarar görme ihtimalini gözeterek nispeten geniş bir koruma sağlayan ihtiyat ilkesi, insan haklarına yönelik sınırlamaları incelemekte kullanılan yöntemlerle sentezlenerek doğa merkezli bir anlayış için gereken koruma seviyesine ulaşılmak istenilmektedir. Doğanın en az derecede zarar görmesinin temin edilmesi, insan eylemlerinin doğaya karşı sınırlanması ve doğa ile ilişkilerin bir bütün olarak değerlendirilmesi ihtiyacı bahse konu incelemeyi gerektirmektedir.

İhtiyat testi dışında çevresel demokrasi, çevresel hukukun üstünlüğü gibi yeni ilkeler ve mevcut Anayasa hükümlerinin çevre ve doğayı koruyacak şekilde yorumlanması yönünde[7] öneri ve talepler bulunmakla birlikte eldeki çalışma ihtiyat testine özgü olup bu kurumlar çalışmanın dışında tutulmaktadır.

I. DOĞANIN DEĞERİ

Hukukumuzda ve pek çok hukuk sisteminde çevre kavramı üzerinden değerlendirmelerde bulunulmaktadır. Bu sebeple neden doğa kavramının tercih edildiği açıklanmalıdır.

Çevre kavramının[8] kullanımı bazı yönleri ile yetersiz kalmaktadır. İlk olarak makalede ele alınan ihtiyat testi doğanın içkin değere sahip olduğu ön kabulü üzerine geliştirilmektedir. Buradaki çevre kavramının insana ikincil bir anlam taşıdığı açıktır[9]. Çevreden kastedilen insanın çevresidir. İnsan merkezli bir yaklaşımı barındıran çevre kavramı ihtiyat testini açıklamakta yetersiz kalacaktır.

4 Halk davası, halkın avukatı, doğa için vesayet veya tüzel kişilik benzeri yapılar oluşturulması örnek olarak verilebilir.

5 Kaboğlu'na göre bu ilkeler "*ihtiyat ilkesi, önleme ilkesi, kirleten öder ilkesi veya sürekli bir gelişmeyi gözetme borcu ilkesi*"dir. Kaboğlu (n 1) 338. Ahmet Güneş'e göre ilkeler: önleme ilkesi, ihtiyat ilkesi, kirleten öder ilkesi, sürdürülebilir kalkınma ilkesi, katılım ilkesi, entegrasyon ilkesi ve işbirliği ilkesidir. bkz: Ahmet M. Güneş, *Çevre Hukuku* (4. Baskı, Adalet Yayınevi 2021) 53.

6 Güneş (n 5) 53 vd.

7 Bazı örnekler için bkz: Kaboğlu (n 1) 353 vd.

8 Çevre kavramının tanımı ve tasnifi hakkında bkz: Güneş (n 5) 22-23.; Zeynep Özlem Üskül Engin, *Ekolojik Kriz Etik ve Hukuk* (Filiz Kitabevi 2017) 11.

9 Kaboğlu ve Yancı Özalp tarafından yapılan çeviriye göre 1972 Stockholm Bildirgesinde çevre hakkı şöyle ifade edilmektedir: "***İnsan**, kendisine onurlu ve iyi yaşam sürmeye olanak veren nitelikli bir çevrede, özgürlük, eşitlik ve tatmin edici yaşam koşulları temel hakkına sahiptir.*" Kaboğlu ve Yancı Özalp (n 1) 30.

İkinci olarak doğa kavramı, coğrafi bir alanı ifade eden çevreden daha geniş bir anlam taşımaktadır. İçerisinde insan yaşamayan ve kullanımı sebebi ile öngörülebilir bir zaman dilimi içinde insan için olumsuz bir etkisi olmayan alanların ifade edilmesi için doğa kavramı daha doğru bir tercihtir. Doğa kavramı insana bağlı olmadığı için çok daha geniş bir alanı ifade etmektedir. Üçüncü olarak doğa kavramı, sadece bir mekânı değil canlı bir yapıyı ifade etmekte, yaşam döngüsünü de içermektedir. Çevre kavramı kişinin içinde bulunduğu şehir yapısı gibi hususları da içermekte olup doğadan bu yönü ile de farklılaşmaktadır. Çevre en geniş anlamı ile ülkeyi[10] ifade etmekte iken, doğa tüm Dünyayı kuşatan bir bütünlüğe sahiptir. Çevre kavramını doğa ile eş anlamda kullanma eğilimi[11], doğayı koruma arzusunun bir parçasıdır.

Doğa kavramı ile insan da dahil tüm varlık adlandırılabilir. Ancak Sokrates sonrası düşünce tarihinin pek çok yazarı insanı merkeze almış ve doğa ile insanı birbirine zıt iki şey olarak (medeni, sivil, ehil / vahşi, barbar, yabani) tasarlamıştır. İlk ayrım burada ortaya çıkmaktadır. Bütün varlık anlamında doğa ve insan ile insan ürünü olanlar dışında varlık anlamında doğa şeklinde ikiye ayırmak gerekmektedir[12]. İnsanın doğadan yabancılaşması ile doğa kavramındaki ilk daralma ortaya çıkmaktadır.

Hukuk tarafından korunacak bir değer olarak, insan ve insan ürünü şeyler dışındaki varlık anlamında doğa kavramı ile üç ayrı husus anlaşılabilir[13]. Birincisi doğal olarak ortaya çıkan herhangi bir varlık, ikincisi kendi içinde süreklilik arz eden ekolojik bütün (ekosistem)[14] ve üçüncüsü insanlar ve insan ürünü olanlar dışındaki varlığın bir bütün olarak tamamı doğa kavramı ile ifade edilebilir. Doğal olarak ortaya çıkan herhangi bir varlık için tek bir ağaç veya tek bir hayvan örnek gösterilebilir. Ekosistem için ise kendi içinde bütünlük arz eden bölgeler olan orman ve göller örnek gösterilebilir. Son durumda ise bütün evrenden insan ve insan ürünü olanların çıkarılmış hali doğa olarak anlaşılabilir[15].

Çalışmanın anlaşılabilirliğini kolaylaştırmak açısından doğa kavramından anlaşılabilecek kapsam bir grafikte şu şekilde gösterilebilir:

10 Kaboğlu ve Yancı Özalp ülkesel haklardan bahsetmektedir. Kitabın geneli bu bağlamda olmakla birlikte özel olarak bkz: Kaboğlu ve Yancı Özalp (n 1) 64.

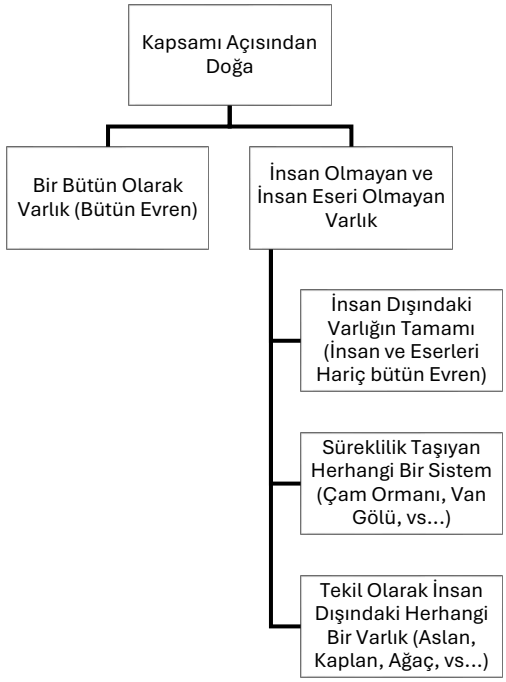
11 *"Çevre, canlıların yaşamları boyunca ilişkilerini sürdürdükleri ve karşılıklı olarak etkileşim içinde bulundukları biyolojik, fiziksel, sosyal, ekonomik ve kültürel ortamdır."* Havva Güzin Üçışık ve Hasan Fehmi Üçışık, *Çevre Hukuku* (3. Baskı, Ötüken 2021) 35.

12 Türk Dil Kurumunun "doğa" için verdiği tanım şöyledir: *"Kendi kuralları çerçevesinde sürekli gelişen, değişen canlı ve cansız varlıkların hepsi; tabiat, natür"* <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi 1 Mayıs 2025.

13 Benzer bir tasnifin çevre kavramı üzerinden yürütülmesi örneği için bkz: Güneş (n 5) 23-24.

14 *Ekoloji*, bir canlının içinde bulunduğu, büyüklüğü bölgeden bölgeye değişen, fiziksel, kimyasal ve biyolojik faktörlerin oluşturduğu bütüne verilen isimdir. *Ekosistem* ise "*birlik içindeki organizmalar ve bunların çevrelerindeki fiziksel etmenleri kapsayan tüm sistem*" olarak tanımlanmaktadır. Üskül Engin (n 8) 13-14.

15 Doğanın korunması bağlamında doğa kavramına ilişkin tartışmalar için bkz: Frédéric Ducarme and Denis Couvet, 'What does 'nature' mean?' (2020)6(14) Palgrave Communications 1, 1-8.

Doğanın korunmasından bahsedilirken, doğanın hangi kapsamda korunacağı ortaya koyulmalıdır. Eldeki çalışmada korunması gereken bir kapsam olarak doğadan, en küçük sistemli ve sürekli bütün olan ekosistem anlaşılmaktadır[16]. Bu tercihin yukarıda gösterilen ayrım üzerinden tartışılarak gerekçelendirilmesi gerekmektedir.

İnsan da dahil olmak üzere bir bütün olarak doğanın korunacak kapsam olarak belirlenmesi mümkün görünmemektedir. Eldeki çalışmada, insanın doğanın bir parçası olduğu ve doğanın bir bütün olarak anlaşılıp hukuki rejimin bu anlayışa göre şekillenmesi gerektiği savunulmaktadır. Ancak bu amaç gerçekleşmeden insan ve insan faaliyetlerinin doğa kavramı içinde kabul edilmesi, insanın doğaya verdiği zararları doğal hale getirecektir. İnsan ve doğa ayrımının giderilmesi bir ideal olarak kabul edilse de doğanın korunması için gereken işlevi yerine getirememektedir.

Korunması gereken kapsam olarak doğadan insan ve insan eseri olanlar dışındaki varlığın bütününün anlaşılması bazı yönlerden sorunludur. Elbette doğanın bütünü korunmalıdır. Ancak doğanın daha küçük parçalarının, doğanın bütününü etkilemeyecek derecede zarar görmesi kabul edilemez. Bu sebeple daha küçük doğal alanların korunacak kapsam olarak belirlenmesi gerekmektedir. Hukuk aracılığı ile doğanın korunabilmesi için, insan eylemlerinin doğa üzerindeki etkileri bilimsel esaslarla ölçülmelidir. İnsan ve insan eseri olanlar dışındaki varlığın bütünü, ölçülemeyecek kadar geniş bir

16 Türk Dil Kurumu *ekosistem* kavramını şöyle tanımlamıştır: *"Belirli bir alanda bulunan canlılar ile bunları saran çevrenin karşılıklı ilişkileri ile meydana gelen ve süreklilik gösteren ekolojik sistem"* <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi 1 Mayıs 2025.

alanı ifade etmektedir. Tüm Dünyayı ilgilendiren bazı veriler (sera gazı gibi) ölçülebilir olsa da bu durum yetersiz görülmektedir.

Tek tek her bir doğal varlığın korunması önem arz etmekle birlikte doğanın korunmasından farklılaşmakta, hatta zaman zaman örneğin bir canlının yaşamının korunması ile o canlının yer aldığı ekosistemin korunması aynı anda mümkün olamamaktadır[17]. Tek tek her doğal varlığın korunması doğanın bir bütün olarak korunmasından ayrılmakta olup, eldeki çalışmada bu husus tartışma dışında bırakılmaktadır.

Ekosistemin korunması canlılar gibi cansız varlıkların korunmasını da sağlamaktadır. Ekosistem içinde cansız varlıkların kullanımı ekosistemdeki tüm canlıların yaşamını sürdürmesi ve ekosistemin sürekliliği için büyük bir önem taşımaktadır. Ekosistem içinde cansız varlıkların da anlaşılması zorunludur[18].

Doğa kavramının anlamı ve korunması gereken kapsamı ifade edilmiştir. Doğanın korunması için benimsenecek rejim, doğanın değerinin insan üzerinden değerlendirilmesi (A) ve doğrudan doğanın kendinde değerli bir varlık (B) olarak görülmesi halinde farklılaşmaktadır.

A. KAYNAK OLARAK DOĞA

Hukuk nezdinde doğanın değeri tespit edilirken, doğanın insan açısından ne kadar yararlı olduğu üzerinden karar verilmesi halinde, doğa bir kaynak olarak değerlendirilmiş olacaktır.

Doğanın değerinin insan için kaynak olmasına bağlı olduğu fikri kendi içinde bazı varsayımlara dayanmaktadır. İlk olarak doğanın kendi başına değer taşımadığı, her şeyin ölçüsünün insan olduğu kabul edilmektedir. İnsanı doğaya üstün gören bu yaklaşım içinde, insanın fiziki olarak da doğanın sınırlarını aşabileceği düşünülmektedir. Doğa ile insan arasındaki ilişki olumsuz tasarlanmakta, doğanın insana koyduğu sınırlar aşılmaya çalışılmaktadır. Sanayi Devrimi ortaya çıkıncaya kadar insanın doğa üzerindeki etkisi sınırlı olmuş, insanlar ancak kendi dar çevreleri üzerinde etkili olmuşlardır[19]. Zaman zaman insan faaliyetleri doğa üzerinde daha ciddi değişikliklere sebep olsa da bu etki insan yaşamını da olumsuz etkilemiş, doğa kendini tamir edecek fırsatı bulmuştur. Doğanın kendini sürdüremeyecek ölçüde bütünü ile zarar görmesi görece yeni bir olgu olup, eski alışkanlıklardan beslenen kanaatler ve hayatta kalma dürtüsü ile insanın doğaya olan bağımlılığı göz ardı edilmektedir. Son varsayım ise, ilk iki önermenin bir sonucu olarak doğanın sınırsız bir ekonomik büyümeye imkân sağladığı fikridir.

Tarih boyunca insan ve doğa arasında bir ayrım yapılarak insana doğadan üstün bir değer yükleyen inanç ve düşünceler bulunmaktadır. Thales tarafından[20] Dünyanın tıpkı insan gibi bir organizma

17 Sue Donaldson ve Will Kymlicka, *Zoopolis Hayvan Haklarının Siyasal Kuramı* (Mine Yıldırım çev, Koç Üniversitesi Yayınları 2016) 12.

18 Ducarme and Couvet (n 15) 4.

19 Daha küçük ölçekli de olsa iklim değişiklikleri olmuştur, bkz: Robert B. Marks, *Modern Dünyanın Kökenleri* (Ulaş Deniz Tümkaya çev, 1. Baskı, Selenge Yayınları 2022) 111.

20 R. G. Collingwood, *Doğa Tasarımı* (Kurtuluş Dinçer çev, Ayrıntı Yayınları 2020) 38 vd.

olduğu düşünülmekte iken Sokrates sonrası filozoflar tarafından düşünsel olanla maddi olan arasında[21] bir ayrıma gidilmiş, insanın düşünsel olana ulaşabilmesi sebebi ile diğer maddi varlıklardan üstün olduğu kabul edilmiştir. Özellikle Aristoteles'in etkisi ile Tanrı'dan cansız varlıklara doğru alçalan hiyerarşik bir evren tasavvuru düşünce tarihinin önemli bir kısmını etkisi altına almış, dinler de dahil olmak üzere özellikle Akdeniz çevresinde gelişen kültürel alanda bu hiyerarşik yapı baskın bir görünümde tekrar etmiştir[22].

Aristoteles evrendeki tüm değişim ve hareketin görünürlerden Tanrı'ya doğru ilerlediğini, Tanrı'nın ise her şey olma potansiyeline sahip ancak hiçbir şey olmayan yani değişmeyen olduğunu kurgulamıştır[23]. Bu yaklaşım içinde insanlar arasında da bir hiyerarşi ortaya çıkmıştır. Monarkların güçlerini tanrıdan aldığına dair inanç çokça tekrarlanmaktadır. İyi ve kötü ile kurulan bu yoğun ilişkide[24] insanlar tanrı ile kurdukları bağın doğadaki herhangi bir olayı etkilediğine – örneğin günahlar sebebi ile depremler olduğuna – inanmışlardır.

Aydınlanma Çağında Tanrı'nın evreni her an kontrol ettiği fikri yerine, evrenin Tanrı tarafından tıpkı mekanik bir saat gibi kurallı bir bütün olarak yaratıldığı fikri kabul edilmiş, evrenin kurallarının anlaşılması gerektiği düşünülmüştür. Doğanın mekanik bir yöntemle sebep sonuç ilişkileri içinde çalıştığı anlayışı hâkim olmuştur[25]. Bu mekanik evren tasarımı Sanayi Devriminin kapılarını aralamıştır. Bu anlayış insanı, doğayı evcilleştiren ve bu evcilleştirme ile tanrısal bir yaşam kuran akıllı bir canlı olarak anlamaya sebep olmuş; Dünya, sınırsız bir kaynak olduğu inancı ile insanların refahı için araçsallaştırılmıştır.

Sanayi Devriminin başlangıcını sağlayan keşif olarak kömürün birikmiş enerji kaynağı olduğunun anlaşılması ile insanlar Dünyanın yıllık olağan döngüsünün sebep oluğu sınırları aşacak araçlara kavuşmuşlardır[26]. Bu seyir içinde teknolojik gelişmelerin rekabetçi kullanımı, ekosistemin kendini yenileyemeyecek şekilde kötüye kullanımına sebep olmuştur. Burjuvazinin kamu otoritesi üzerindeki gücü artmış ve tüm Dünyaya yayılan kolonyal imparatorluklar ortaya çıkmıştır. Devletlerarası rekabette doğal kaynakları kullanma becerisi belirleyici olmuş, verimlilik fikri içinde devletler birbirine benzeyen ve burjuva rekabetini destekleyen araçlara dönüşmüşlerdir[27].

Rekabet halindeki yayılmacı devletlerin yarattıkları yıkım düşünce dünyasında büyük dönüşümlere yol açmıştır. Dünya Savaşının yıkıcı etkisi ile yaşanan acı ve pişmanlıklar, insan onurunun genel geçer, herkeste tam ve eşit bulunan bir değer olarak tek mutlak gerçek kabul edilmesine sebep olmuştur. Savaş sonrası yaşanan ekonomik büyüme ve postmodern düşünce içinde insanlığın nihai hedefi kalkınma haline gelmiştir. Bu cihetle doğa sadece bir nesne ve kaynak olarak görülmüş, bu kaynağın

21 Bu ayrım hakkında detaylı bir inceleme için bkz. John Heil, *Zihin Felsefesi Çağdaş Bir Giriş* (Seda Akbıyık ve Merve Bilgili çev, 2. Baskı, Küre Yayınları 2015).

22 Dinler üzerindeki Aristoteles etkisi hakkında bkz: Ahmet Cevizci, *Ortaçağ Felsefesi* (5. Baskı, Say Yayınevi 2017).

23 Collingwood (n 20) 92 vd.

24 Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* (Saffet Babür çev, BilgeSu Yayıncılık 2009).

25 Collingwood (n 20) 107 vd.

26 Marks (n 19)153.

27 ibid 174 vd.

kullanımına ilişkin getirilen kurallar insan merkezli olmuştur. Sosyal bilimler içinde ekonominin nihai amaç olarak kendisini gösterdiği, diğer alanların ekonomik kalkınmayı sağlamak üzere yargılar ürettiği gözlemlenmektedir. Şiddet ve düşmanlık, hukuk sistemleri tarafından insan onurunun tüm insanlarda tam ve eşit olarak bulunduğunun kabul edilmesi ile dışlanmıştır. Ülkeler arası düşmanlık yerini rekabete bırakmış Dünyanın sınırsız bir kaynak olduğu fikri geçerliliğini korumaya devam etmiştir. Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan dengede ekonomik faaliyetler genişlemiş, kalkınma yarışı içinde insan nüfusu ve insan faaliyetleri küresel ekosistemin sürdürülebilirliğini, biyolojik çeşitliliği ve pek çok başka yönlerden Dünyanın doğal yapısını tehdit eder boyutlara ulaşmıştır[28].

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ekonomik büyümenin sürekli olamayacağı ve insan etkisi sebebi ile bir ekolojik krizin ortaya çıkacağı görüşleri dile getirilmiş[29] olsa da hukuk rejiminin kabul ettiği prensipler çabucak değişmemiş, 1960'lı yıllara kadar tüm Dünyada ve hala pek çok yerde Dünyanın sınırsız bir kaynak olduğu, kesintisiz ve sürekli kalkınmanın mümkün olduğu düşüncesi işletilmiştir.

Tarihsel süreç ve evrene ilişkin yaklaşımın değişimi insan toplumunun örgütlü yapısını etkilemiştir. Anayasal hareketlerin Sanayi Devrimi ile aynı zaman dilimi içinde ortaya çıkması bir rastlantı değildir. Mekanik dünya anlayışının toplumsal yaşamdaki sonuçları anayasaların ortaya çıkmasına da sebep olmuştur[30]. Anayasacılık hiyerarşik toplumsal yapıyı bir sözleşme etrafında statü ve değer bakımından eşit insanlardan oluşan bir topluma dönüştürmeyi amaçlar görünmektedir. Bu eşitlik zamanla cinsiyet gibi diğer doğal unsurları da kapsar hale gelmiş, anayasacılık insan onuru temelinde çoğulcu bir toplumu hedeflemiştir. Nietzsche'nin amaca yönelik eleştirileri, doğru ve yanlışın bir tasarımdan ibaret olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Bu düşünce doğrultusunda idealizm önemini yitirmeye başlamış, refah ve sağlık gibi maddi gerçekler önem kazanmıştır. Ömer Anayurt anayasacılığın üç temel unsur üzerinde inşa edildiğini ifade etmektedir[31]:

" *– Bireyin kutsallığı ve güven ilkesi,*

– Diyalog, çoğulculuk ve eleştirel aklın erdemi ilkesi,

– Devleti rasyonel esaslara bağlamanın keyfiliğin panzehri olduğu ilkesi"

Bu anlayış içinde gerçekleşen rekabetçi piyasa koşullarında kamusal yaşam hem bireylerin hem de devletin ekonomik gücünü arttırmak üzere tasarlanmıştır. İşte bu hedef **kamu yararı** olarak ifade edilmektedir. Rekabet şartları içinde hem devlet hem de bireyler doğayı mümkün olduğunca ehlileştirmek istemekte, rekabet ettikleri unsurlar arasında hayatta kalma ihtimallerini doğayı ehlileştirme kabiliyetlerine bağlamaktadırlar. Doğanın korunması ise kamu yararı ve bireysel temel hak ve özgürlükler çerçevesinde mümkün olmaktadır.

28 Hukukun ekonomik kalkınmayı amaç edinmesi eleştirisi hakkında bkz: Fritjof Capra ve Ugo Mattei, *Hukukun Ekolojisi* (3. Baskı, Koç Üniversitesi Yayınları 2021).

29 Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jørgen Randers and William Behrens III, *The Limits to Growth* (Universe Books 1972).

30 Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)* (Seçkin Yayınevi 2021)38.

31 Anayurt (n 30) 39.; benzer yönde bkz: Kaboğlu ve Yancı Özalp (n 1) 22.

İklim krizi gibi doğanın ekolojik döngüsünün zarar görmesinden kaynaklanan felaketler hukuki yaklaşımları değişmeye zorlamaktadır. Ekolojik döngünün bozulması bugün yaşayan nesil(kuşak) için olumsuz etkiler doğurmakta, gelecek kuşakların yaşanabilir bir dünya bulma ihtimali zayıflamaktadır [32]. İklim krizi çeşitli doğal afetlere, göçlere ve sair istikrarsızlıklara yol açmakta ve küresel bir problem teşkil etmektedir. Ortaya çıkan olumsuz sonuçların ve bu sonuçları gidermek için kullanılacak yöntemlerin hukuki denetimi için kuşaklar arası adalet ve kuşak içi adalet kavramları ortaya çıkmıştır[33]. İklim krizi, krizin ortaya çıkmasında daha az etkisi olan veya hiç etkisi olmayan rekabet gücü zayıf ve kırılgan grupları daha derinden etkilemektedir. Küresel ekolojik krizin sonuçlarının adil dağıtılması ve gelecek kuşakların yaşanılabilir bir dünya bulmaları gerekliliği anayasacılığı etkilemekte, gelecek kuşakların haklarından bahsedilirken kırılgan gruplar lehine kamu otoritesine yeni görevler yüklenmektedir. Anayasacılığın gelişimi içinde başta eşitlik ilkesi öne çıkmaktadır. Devlete insan haklarını ihlal etmemekten ibaret bir görev verilmekte, insanların özgürlüklerini kullanımı ise kendi yeteneklerine bırakılmaktadır. Bu durumun yarattığı sorunlar önce sosyal devlet ilkesinin gelişmesine sebep olmuş, insanların en azından asgari bazı standartlara sahip olabilmesi için kamu gücü sorumlu tutulmuştur. Bugün ise insanların kendi potansiyellerini gerçekleştirebilmesi için devletin daha aktif bir rol oynaması gerektiği düşünülmektedir. Bu bağlamda diğer insanların yaşam standartlarını dolaylı yollardan da olsa etkileyen hususlarda kamu gücünün tedbirler alması gerekmektedir[34].

Bugün için doğanın sınırlı olduğu ve insan faaliyetlerini tolere edemediği genel olarak kabul edilmektedir. Bu çerçevede eşitlik ve rekabetin yerini, çoğulculuk ve dayanışma[35] almaya başlamış, ekonomik faaliyetlerin doğanın sınırlarını aşmaması için çözümler tartışılmıştır. Çevresel hukukun üstünlüğü, çevresel demokrasi, sürdürülebilirlik gibi kavramlarla doğanın kaynak ve ikincil statüsü korunurken insan faaliyetlerinin doğanın döngüsünü bozmayacak sınırlarda kalması amaçlanmaktadır.

B. KENDİNDE DEĞERLİ DOĞA

Doğanın değerinin insan için kaynak olmasından veya başka bir nitelikle gerekliliğinden değil, doğrudan kendisinden kaynaklanması halinde, kendinde değerli doğa fikrinden bahsedilebilir.

Doğa ve insan arasında hiyerarşi yaratan ve bugün hala felsefe tarihinin merkezini oluşturan yaklaşımların yanı sıra tarih boyunca doğaya ve doğayla uyuma değer atfeden insanlar bulunmaktadır[36]. Doğaya karşı hiyerarşik üstünlük güden düşüncelerin genel kabul görmüş olması bu düşüncelerin felsefi veya bilimsel üstünlüğünden değil, bu düşüncedeki insanların doğayı araçsallaştırarak rekabet güçlerini arttırmalarından kaynaklanmaktadır. Kolonyalizm ve Sanayi

32 Üskül Engin (n 8) 17 vd.

33 Serkan Köybaşı, *İklim Değişikliğine Karşı Yeşil Anayasacılık* (1. Baskı, On İki Levha 2023) 318 vd.

34 Ekolojik krizin kamusal müdahale gerektirdiği ve bireysel tedbirlerin yetersizliği hakkında bkz: Üskül Engin (n 8) 99.

35 Güneş (n 5) 149 vd.

36 Bu hususta tarihin çeşitli dönemlerinde doğaya değer atfeden yazarlarla ilgili detaylı bir inceleme için bkz: Eylem Canaslan ve Cemal Bâli Akal (edr), *Natüralizm ya da Yitirirken Doğayı Hatırlamak* (Dost Yayınevi 2021).

Devrimi burjuvazinin güçlenerek tüm Dünyayı etkisi altına almasına sebep olmuş, doğa ile uyumlu yaşamı benimseyen topluluklar ise kısa sürede yok olmuş ya da çok az sayıda kalmışlardır.[37]

Günümüzde insanın doğaya karşı artan yabancılığı çeşitli düşünürlerde, insan ve doğa arasındaki ilişkinin özne-nesne ilişkisinden ibaret olmadığı, doğanın insanın varoluş koşullarını oluşturarak insan için zorunlu olduğu ve doğanın insan olmaksızın kendi başına da değerli olduğu fikrini ortaya çıkarmıştır[38].

Doğanın, insanlar gibi çeşitli süreçlere sahip olduğu, doğa içinde insandan başka çok çeşitli canlıların varlığı ve bu canlıların da insanlara benzer şekilde davranışlarının olması (aile kurmak, çocuklarını korumak vs.) hak öznesi olmak bakımından insan ve insan olmayan arasında yapılan ayrımı eleştirilere açık hale getirmektedir[39].

Aydınlanmadan sonra Dünyaya ilişkin anlayış değişmeye devam etmiş, özellikle evrim fikri insanın diğer canlılar arasındaki konumunu sarsmıştır[40]. Psikoloji çalışmaları insanın iradesinin ve anlam dünyasının da bütünü ile kendisinden kaynaklanmadığını ortaya koymakta, insan ve insan olmayan arasındaki keskin ayrım zayıflamaktadır. Tarihsel süreç içinde önce Güneş merkezli evren modeli ile Dünya'nın özel bir yer olduğu fikri kırılmış, ardından evrim teorisi ile insanın alelade bir canlı olduğu düşüncesi ortaya koyulmuştur. Freud ile insanın düşünceleri de kurallarla açıklanmaya çalışılmış ve böylece insanın evrendeki özel konumu ortadan kalkmış veya sarsılmıştır. Diğer taraftan fizikte yaşanan gelişmeler, doğanın yapısına ilişkin şaşırtıcı gerçeklere ulaşmış, insanın da tıpkı insan olmayanlarla benzer materyal yapıda olması bir yana, fiziksel kuralların makro ve mikro seviyede tekrar etmemesi varlık ile insan arasındaki ilişkinin karşılıklılığı kanaatini güçlendirmiştir[41].

Bilinen anlamda insan olmanın ancak bilinen Dünyada ve Dünyanın alışılageldik döngüsü içinde mümkün olduğu, insanın ekosistemin bir parçası olduğu ve bu ekosistemde varlık gösterebileceği anlaşılmaktadır. Yine doğanın insanın kullanımına sunulmuş bir kaynak olmadığı insanın da doğanın bir parçası olduğu kabul edilmelidir[42]. İnsanın doğa ile uyumlu yaşaması gerektiği kabul edilmekte, rekabetin yerini türler arası dayanışma, ekolojik döngü içinde sınırlılık ve türlerin birbirine bağımlılığı almaktadır[43].

Bütün bunların dışında insan, tüm Dünyayı kendi menfaatine uygun bir şekilde tasarlasa ve Dünyada hiçbir belirsizlik kalmasa idi bile bilinen anlamda insan olmaktan bahsedilemezdi. İnsanın anlamsal değerinin biricikliği bir yönü ile doğanın karşısına çıkardığı belirsiz durumları nasıl anlamlandırdığı

37 Marks (n 19) 194.

38 Üskül Engin (n 8) 113 vd.

39 Donaldson ve Kymlicka (n 16) 29 vd.; Gonca Kuru, 'Doğanın Hak Öznesi Olarak Kabulü' (2024) 30(1) Marmara Üniversitesi Hukuk Araştırmaları Dergisi 70, 74.

40 Collingwood (n 20)151 vd.

41 ibid 160 vd.

42 İnsan ve doğanın karşılıklı olarak birlikte var olabileceği hakkında bkz: Greg Garrard, *Ekoeleştiri Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar* (Ertuğrul Genç çev, 3. Baskı, Kolektif Kitap 2020) 54.; Martin Heidegger, *Varlık ve Zaman* (Kaan H. Ökten çev, Agora Kitaplığı 2008)108 vd.

43 Üskül Engin (n 8) 11.

ile de ilgilidir. Belirli ve ideal bir doğa "en verimli insan" tanımını da ortaya koyacağı için insanın biricikliği ortadan kalkacaktır. Sonuç olarak doğanın kendi başına değerli olduğu anlaşıldığı gibi insanın değeri için de doğanın zorunlu olduğu anlaşılmaktadır[44].

Özellikle Latin Amerika ülkelerinde örneği görüldüğü üzere doğa bir hak öznesi olarak kabul edilmiştir. Bahse konu yaklaşım, çeşitli yerli toplulukların mücadeleleri ile ortaya çıkmış ve güçlenmiş olup, toprak ana gibi bölgesel inançlardan alınan kavramlarla beslenmektedir[45]. Doğa ile uyumlu yaşayan yerli topluluklar ile doğayı ehlileştirerek kendine uygun bir çevreye dönüştüren kapitalist toplum arasında bir rekabet ortaya çıkmış, doğanın korunmasına yönelik mücadele anayasal bir statüye sebep olmuştur[46]. Latin Amerika'da Avrupa yaklaşımından farklı olarak doğayı merkeze koyan ve doğaya haklar tanıyan düzenlemeler yapılmıştır. Avrupa ise insana çevresel haklar tanımakla sınırlı bir gelişme göstermektedir. Bolivya ve Ekvator Anayasaları doğa merkezli anayasacılıkta öncü olmuştur[47].

Eldeki çalışmada doğanın kendi başına değerli bir bütün olarak kabul edilmesi halinde, insanların hak ve menfaatleri ile doğa arasında denge kurmak için anayasa yargısının kullanabileceği bir inceleme yöntemi önerilmektedir.

II. DOĞANIN KORUNMASINA YÖNELİK MEVCUT YÖNTEMİN SINIRLILIĞI

Anayasalar normlar hiyerarşisinin en üstünde yer alan metinler olmaları sebebi ile hukuki denetim içinde büyük bir rol oynamaktadırlar. Anayasaların devletin kurucu işlemi olması, kurucu iradenin eseri olması ve yapılış veya değiştiriliş yönteminin kanunlardan farklı olması anayasanın üstünlüğü kavramını temellendirmektedir[48].

Anayasanın üstünlüğünün bir sonucu, anayasanın normları anlamlandırmakta çerçeve teşkil etmesidir. Hukuki norm anlamlandırılırken anayasaya uygun yorum dikkate alınmaktadır[49]. Bu işlev kuşkusuz doğanın korunmasında büyük önem taşımakta, Anayasa Mahkemesinin bakış açısı tüm hukuk sistemini etkilemektedir.

Anayasallık denetiminin kurumsal olarak gerçekleştirilmesi amacı ile anayasa yargısı tesis edilmiştir. Hukukumuzda Kıta Avrupası modeli esas alınarak merkezi bir Anayasa Mahkemesi kurulmuş ve bu kurumun anayasallık denetimi yapması amaçlanmıştır[50]. Diğer bir uygulama Amerika modeli olup anayasallık denetimi her derecede yapılabilmektedir[51].

44 İnsan toplumunun şüphe ile ilişkisi hakkında bkz: Zygmunt Bauman, *Modernlik ve Müphemlik* (İsmail Türkmen çev, 1. Basım, Ayrıntı Yayınevi 2003).

45 Üskül Engin (n 8) 172 vd.

46 Çarpıcı bir örnek için bkz: ibid 25.

47 Kaboğlu ve Yancı Özalp (n 1) 30.

48 ibid 60 vd.

49 Anayurt (n 30) 642.

50 ibid 673 vd.

51 Karşılaştırma için bkz: ibid 678.

Hukukumuzda Anayasa Mahkemesinin çeşitli görevleri bulunmakla birlikte, hukuk sisteminin ve uygulamasının Anayasaya uygunluğunu denetleme konusunda temel iki yöntem bulunmaktadır. Bunlar norm denetimi ve bireysel başvurudur. Norm denetimi yolu ile Mahkeme, ilgili kanun maddesinin Anayasaya uygunluğunu denetleyebilmektedir. Diğer yöntem olan bireysel başvuruda ise bireyler somut olayda kendilerine uygulanan hukuku ve uygulamanın sonuçlarını temel hak ve özgürlükler yönünden Anayasa Mahkemesi önünde tartışabilmektedir. Norm denetimi ve bireysel başvuru, kimlerin başvurabileceği açısından ayrılmaktadır. Norm denetiminin soyut ve somut norm denetimi olmak üzere iki türü bulunmaktadır. Soyut norm denetimine cumhurbaşkanı, siyasi partiler ve belirli sayıda milletvekili başvurabilmektedir. Somut norm denetimine ise temelde derece mahkemeleri başvurabilmektedir. Bireysel başvuru ise doğrudan hakkının ihlal edildiğini iddia eden kişiler tarafından yapılabilmektedir[52].

Mahkemeye başvuru ve mahkemenin yargılama yöntemi gibi usule ilişkin kuralların doğanın korunması hususunda sonuçları bulunmaktadır. Ancak eldeki çalışmada incelenen ihtiyat testi, esasa ilişkin incelemede kullanılacak bir testtir. Bu sebeple daha çok maddi hukuka ilişkin hususlar dikkate alınacaktır.

Türkiye'de doğa, Anayasa tarafından çevre, orman, kıyı ve sahiller gibi çeşitli adlarla ifade edilmekte, içkin bir değer taşıyan doğanın korunmasından değil ülkenin özellikli bir bölümünün korunmasından bahsedilmektedir[53]. Anayasa Hukukumuzda hukuki düzenlemelerin insan-insan ve insan-devlet ilişkileri için tasarlanmış olması sebebi ile doğanın kendi başına içkin değere sahip bir bütün olarak korunması için yeterli mekanizmalar bulunmamaktadır. Anayasa Hukukunun herhangi bir parçası bağlam içinde doğanın korunması için kullanılabilir. Ancak Anayasanın iki amacı, tartışılması gereken başlıkları ortaya çıkarmaktadır. Anayasa bir yandan bireyi korumak ve bireysel refahı arttırmak diğer yandan ise toplumsal refahı arttırmak ve devleti güçlendirmek istemektedir. Hukukumuza göre doğa, kalkınmanın bireysel ve toplumsal görünümleri içinde refah, kalkınma (A) ve temel haklar bağlamında (B) korunmaktadır.

A. KAMU YARARINA UYGUNLUK DENETİMİ

Anayasallık denetiminde esas yönünden yapılacak incelemede idari yargıda benimsenen yöntem kıyasen uygulanmak istenmiş ve yargı önüne getirilen sorunların mahiyeti uyuştuğu ölçüde sebep, amaç, konu, yetki, şekil ve usul yönünden denetlenmesi düşünülmüştür[54]. Bu unsurlardan amaç unsuru bir bütün olarak kamu yararı kavramı ile ifade edilmektedir[55].

52 ibid 685 vd.; Ergun Özbudun, *Türk Anaysa Hukuku* (20 Basım, Yetkin 2020) 395 vd.

53 Anayasa madde 43'te kıyı, deniz, göl, akarsu, sahil kavramları; madde 44'te toprak, orman ve yeraltı servetleri; madde 45'te çayır ve mera; madde 56'da çevre; madde 63'te tabiat varlıkları; madde 168'de tabiî servetler ve kaynaklar; madde 169 ve 170'te orman kavramları kullanılmaktadır.

54 Bu yaklaşım Özbudun tarafından eleştirilmektedir. ibid 387 vd.

55 Özbudun, kamu yararı yönünden denetimi yerindelik denetimine dönüşebileceği sebebi ile eleştirmiştir. ibid 389.; Anayasa Mahkemesi, E 2018/7, K 2018/80, 5.7.2018, §13. *"Hukuk devleti ilkesi gereğince yasama işlemlerinin kişisel yararları değil kamu yararını gerçekleştirmek amacıyla yapılması gerekir. Bir kuralın Anayasa'ya aykırılık sorunu çözümlenirken kamu yararı konusunda Anayasa Mahkemesinin yapacağı inceleme, kuralın kamu yararı amacıyla yapılıp*

İnsanlar bir araya gelerek toplumu oluşturduklarında, toplumsal yaşamın getirdiği bazı menfaatler lehine bir takım hak ve özgürlüklerinden feragat etmişlerdir. Doğada düzensiz ve belirsiz koşullarda yaşayan insanın belirli ve öngörülebilir bir hayat sürmek için gereken güvenlik gibi ihtiyaçlarını toplum oluşturarak karşıladığı düşünülmektedir[56].

Toplumun bir bütün halinde varlığını korumasının, güçlenmesinin ve gelişmesinin toplumun her ferdinin lehine olduğu kabul edilmektedir. Bu sebeple güvenliğin sağlanması, toplumsal kalkınma ve refahın sağlanması veya ihtiyaçların giderilmesi şüphesiz kamu yararınadır. Ancak buradaki kamu yararı fikri doğanın ikincilliği üzerinde kuruludur.

Doğa ile kurulan ilişki içinde sadece hayatta kalmak ve refah üretmek amacı ile yapılan eylemler değil, diğer devletlerle ortaya çıkan rekabet ve düşmanlık da kamu yararını belirlemektedir. Bu durum çerçevesinde, kamusal ihtiyaçların karşılanması için sürekli bir büyüme ve gelişme gerekmekte, nihai olarak doğanın alanı sürekli daralmaktadır[57].

1982 tarihli yürürlükteki Anayasamız toplumun kalkınması ile birlikte ülkeler arasında rekabet edebilecek bir güçte olmayı amaç edinmektedir. Anayasanın 5. maddesinde ele alınan devletin temel amaç ve görevleri, kamu yararının anayasa koyucu tarafından nasıl anlaşıldığı hakkında fikir vermektedir.

"Devletin temel amaç ve görevleri, Türk milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyeti ve demokrasiyi korumak, kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak; kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya, insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmaktır."

Anayasanın 43 vd. hükümleri *Kamu Yararı* başlığı altında ele alınmış olup bu başlık altında, deniz, nehir ve göl kıyıları, toprak mülkiyeti, tarım ve hayvancılık konularına ilişkin düzenlemeler yer almaktadır. Anayasa koyucunun ülkenin bazı özellikli bölgelerini kamu yararı bağlamında ele alarak vasıflandırdığı ve kamu yararına yönelik bir rejim getirmek istediği açıktır. Yine bu yaklaşım doğanın refah ve kalkınmanın kaynağı olarak kullanılacağı ve paylaşılacağı anlayışının bir göstergesidir. Planlama, tabii servetlerin ve kaynakların aranması ve işletilmesi ile ormanlar ve orman köylüsü hakkında hükümler ise 166 vd. maddelerde *Ekonomik Hükümler* başlığı altında ele alınmış olup, anayasa koyucunun yaklaşımının bir bütünlük arz ettiği anlaşılmaktadır.

yapılmadığını araştırmakla sınırlıdır. Anayasa'nın çeşitli hükümlerinde yer alan kamu yararı kavramının Anayasa'da bir tanımı yapılmamıştır. Ancak Anayasa Mahkemesinin kimi kararlarında da belirtildiği gibi kamu yararı bireysel, özel çıkarlardan ayrı ve bunlara üstün olan toplumsal yarardır. Bu saptamanın doğal sonucu olarak da kamu yararı düşüncesi olmaksızın yalnız özel çıkarlar için veya yalnız belli kişilerin yararına olarak kural konulamaz. Böyle bir durumun açık bir biçimde ve kesin olarak saptanması hâlinde söz konusu kural, Anayasa›nın 2. maddesine aykırı düşer ve kuralın iptali gerekir. (…)"

56 Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi* (Vedat Günyol çev, 17. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2017) 4 vd.

57 Köybaşı (n 33) 126 vd.

Esasında bu düzenlemeler makul bir temelde iken, rekabetin ve insan faaliyetlerinin doğanın döngüsünü bozacak boyutlara ulaşması, mevcut yaklaşımı yetersiz kılmaktadır.

Anayasanın 56. maddesinde sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, sosyal hakların bir parçası olarak düzenlenmiş, devlete ve vatandaşlara çevreyi koruma ve geliştirme ödevi verilmiştir[58]. Her ne kadar hak ve özgürlük olarak düzenlense de çevrenin korunması kamu yararının da bir gereğidir[59]. Hak olarak ancak bireysel değerlendirmelere tabi tutulacak olan düzenleme, kamu yararı bağlamında çok daha geniş bir kapsamı koruyacaktır. Sosyal hakların bireysel başvuruya konu edilememesi ve devletin bu haklardan ekonomik gücü ile sınırlı olarak sorumlu olması[60], maddenin hak ve özgürlükleri korumak yönünden işlevini zayıflatmaktadır.

Kamu yararı bağlamında doğanın kullanılmasından üç farklı amaç güdülebileceği anlaşılmaktadır. İlk olarak kalkınma amaçlanmaktadır. İkinci olarak kıyılar gibi özellikli bölgelerin kullanımının halkın tamamına bırakılması ve böylece refahın paylaşılması amaçlanmaktadır. Bu husus doğrudan doğayı korumamakla birlikte doğanın rekabetçi kullanımını ve piyasalaşmasını zorlaştırdığı için dolaylı bir koruma sağlamaktadır[61]. Son olarak doğanın korunması da kamu yararınadır. Doğa bir kaynak olarak görüldüğünde bile, çevresel felaketlere, salgın hastalıklara ve başka sorunlara sebep olacak şekilde kullanılmasının önlenmesinde kamusal bir yarar bulunmaktadır. Doğanın sınırsız olduğu düşüncesi bugün için artık reddedilmektedir. Sürdürülebilirlik, ekonomik açıdan ve bireysel haklar açısından olduğu gibi kamu otoritesinin sürekliliği açısından da gereklidir[62]. Bu yönü ile sürdürülebilirlik de kamu yararı bağlamında ele alınabilmelidir.

Hukuk sistemi içinde kalkınmaya ve ekonomik büyümeye sağlanan kolaylık ve öncelik karşısında doğanın korunması zorlaşmakta, kamu yararı ekonomik büyümeden yana işletilebilmektedir[63]. Anayasanın 56. maddesinde çevre lehine devlete ve vatandaşlara ödevler yüklenmiş olup, maddenin lafzı önlemek, korumak ve geliştirmekten bahsetmektedir. Önlemek, korumak ve geliştirmek için yapılacak faaliyetlerin çevre üzerindeki etkilerinin bilinmesi gerekmektedir. Bu sebeple Çevre Kanunu ile çevresel etki değerlendirmesi (ÇED) ihdas edilmiştir. Ancak hangi alanlarda ÇED

58 *"Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.*
Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir. (…)"

59 Kaboğlu ve Yancı Özalp (n 1) 65.

60 *"Madde 65 – (Değişik: 3/10/2001-4709/22 md.)*
Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir."

61 Anayasa Mahkemesi, E 2018/70, K 2019/54, 26.6.2019, §12 *"Kıyıların devletin hüküm ve tasarrufu altında olması, buraların özel mülkiyete konu olamayacağı ve doğasına uygun olarak, genellik, eşitlik ve serbestlik ilkeleri gereği herkesin ortak kullanımına açık bulunmaları gerektiği anlamına gelmektedir."*

62 Anayasa Mahkemesi, E 2006/99, K 2009/9, 15.1.2009.

63 Anayasa Mahkemesi, E. 2016/133, K. 2017/155, 15.11.2017 künyeli kararda Osman Alifeyyaz Paksüt yazdığı karşı oy yazısında (§5): *"Yukarıda belirtilen Anayasa Mahkemesi kararlarından anlaşılacağı üzere, mera, kışlak, yaylak gibi Anayasal koruma altında bulunan yerlerin tahsis amacının değiştirilmesi mümkün ise de, bu bir zorunluluktan kaynaklanmalı veya daha üstün bir kamu yararına hizmet etmelidir. Buna karşılık,* ***salt ekonomik kazanç sağlanması,*** *geri dönüşü mümkün bulunmayan farklı amaçla yapılacak bir tahsis veya mera vasfının kaldırılması için yeterli bir neden değildir."* demiştir.

gerekeceği yönetmelikle belirlendiği[64] için yeterli koruma sağlanamamakta, yönetmelik çabucak değişebilmektedir[65]. Yine refah ve kalkınma karşısında doğaya yüklenen değerin ikincil olması, kısa vadeli ekonomik göstergeleri ön plana çıkarabilmekte, doğanın insan dahil tüm yaşam için zorunlu olduğu göz ardı edilmektedir. Kamu yararının belirli bir yorumu ile daha güçlü bir koruma mümkün olsa da kalkınma ve refahı önceleyen ve ekonomik göstergeleri esas alan yaklaşım karşısında yönetmelik gibi kolay değiştirilebilir metinler yeterli olamamaktadır.

Çevrenin kullanımının tamamen denetimsiz kalması ise kabul edilmemekte, hukuk devleti çerçevesinde çevrenin kullanım rejimine ilişkin kanuni düzenlemelerin belirliliği denetlenmektedir. Anayasa Mahkemesi Çevre Kanunu'nda yapılan değişiklikle, petrol, jeotermal kaynak ve maden arama faaliyetlerini çevresel etki değerlendirme kapsamı dışında tutan düzenlemeyi iptal etmiştir. Mahkeme getirilen düzenleme ile biyoçeşitlilik ve çevre üzerinde uzun dönemli etiler doğurabilecek faaliyetlerin ÇED raporundan muaf tutulmasının Anayasanın 56. maddesinde düzenlenen çevreyi koruma yükümlülüğüne aykırı olacağı sonucuna ulaşmıştır[66]. Kamu yararı kavramı ve sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı birlikte ele alınarak, doğanın insan merkezli de olsa bireysel hak ve özgürlüklerin sağladığı çerçeveden daha geniş bir alanda korunduğu anlaşılmakta, maden arama gibi faaliyetlerin doğa üzerindeki etkisinin tamamen belirsiz bırakılarak göz ardı edilmesi Anayasaya aykırı görülmektedir[67].

Anayasal denetimi sınırlayan önemli bir husus takdir alanı kavramıdır. Bu doğrultuda yatırım yapmak gibi, ülkenin (doğanın) kullanımına ilişkin pek çok husus yürütmeye bırakılmıştır[68]. Her ne kadar hukuk devleti ilkesi bağlamında kanunla düzenleme getirilmeksizin çevre aleyhine eylem ve işlemlere girişmenin önüne geçiliyor olsa da hukuki belirliliği ihlal etmeyen bir düzenleme ile

64 Madde 10/son: *"Çevresel Etki Değerlendirmesine tâbi projeler ve Stratejik Çevresel Değerlendirmeye tâbi plân ve programlar ve konuya ilişkin usûl ve esaslar Bakanlıkça çıkarılacak yönetmeliklerle belirlenir."* Çevre Kanunu, Kanun Numarası: 2872, Kabul Tarihi: 09.08.1983, RG 11.08.1983/18132.

65 Kaboğlu ve Yancı Özalp (n 1) 69 vd.

66 Anayasa Mahkemesi, E 2006/99, K 2009/9, 15.1.2009.

67 Anayasa Mahkemesi, E 2018/70, K 2019/54, 26.6.2019 künyeli kararının ilgili kısmı şöyledir: "*16. Anayasa'nın 43. maddesi ile 56. maddesi arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Çünkü denizlerin devamı olan kıyıların ve kıyıları tamamlayan sahil şeritlerinin dengeli bir çevre ile yakın ilişkisinin bulunduğu tartışmasızdır. Üstelik kamuya açık kıyıların ve denizlerin kirlenmesinde sahil şeridinin kullanılış biçimi en büyük etkendir. Sahil şeritleri ve kıyılar, kişilerin yararlanacağı doğal çevreyi oluşturur. Herkes, bu çevrede sağlıklı ve dengeli yaşama hakkına sahiptir. Planlama, imar ve inşaat uygulamalarında herhangi bir kısıtlamanın olmadığı, çevre koşullarına ve kamu yararı esasına göre belirlenmemiş uygulamalar kişileri bu anayasal haktan yoksun bırakacaktır.*
17. Anayasa'nın yukarıda belirtilen 43. ve 56. maddelerinde ifadesini bulan ödevlerin somut tedbirlerle nasıl yerine getirileceği şüphesiz kanun koyucunun takdirindedir. Bununla birlikte söz konusu ödevlerin ne şekilde yerine getirileceğine ilişkin bir kanuni düzenleme yapılmaksızın idarenin anayasal güvenceleri yaşama geçirmek amacıyla daha önce kabul edilen kanunlardaki kısıtlamaların dışında tutulması, Anayasa'nın sözü edilen maddelerinde öngörülen koruma ödeviyle bağdaşmaz.";
Anayasa Mahkemesi, E 2011/110, K 2012/79, 24.05.12 künyeli kararında "*İtiraz konusu ibarenin bulunduğu kural sonucu, Ereğli Kömür Havzasındaki taşkömürü için kamu tarafından yürütülecek faaliyetlerin, Maden Kanunu'nun 7. maddesinde belirtilen hükümlere tabi olmaması, bu faaliyetlerin çevreye uygunluğunun idare tarafından denetimini olanaksız kılmakta, madencilik açısından denetimsiz bir alan oluşturmakta ve bu da Devletin bu konudaki gözetim ve denetim görevini yerine getirmesine engel olmaktadır.*" demiştir.

68 Anayasa Mahkemesi, E 2018/7, K 2018/80, 5.7.2018, §18, 39.

ekonomik kalkınma amacıyla doğanın gerçekte ne kadar zarar göreceği göz ardı edilebilmektedir[69]. Anayasa Mahkemesi kararlarında kalkınmanın ağır bastığı düşünülmektedir[70].

B. HAKLAR VE ÖZGÜRLÜKLER REJİMİNE UYGUNLUK DENETİMİ

Hak ve özgürlük kavramları doktrinde tartışmalara konu olmuş, tanımlanması güç kavramlardır. Mevzuat tarafından doğrudan açıklanmayan bu kavramlar bilimsel tartışmalarla anlaşılırlık kazanmıştır. Hak *"kişilerin hukuk düzeni tarafından tanınan ve korunan menfaatleri"* olarak tanımlanabilmektedir[71]. Hak kavramı üzerinde derinlemesine tartışmak mümkün olmamakla beraber, bu tanımın hakkın varlığını hukuk sisteminin tanımış olmasına bağlamış olması sorunlu görülmektedir. Bahse konu sorun çabucak çözülemez, zira hukuk düzeni tarafından tanınma şartı kabul edilmediğinde nelerin hak olacağı konusunda bir ölçüt getirmek gerekecektir. Bu sorun ise eldeki çalışmayı aşar mahiyette geniş bir konudur.

Eldeki çalışma açısından hak ve özgürlüklerin kamu düzeni tarafından tanınmadan önce de var olduğunun kabul edilmesi gerekmektedir. Doğanın içkin değeri henüz pek çok devlet tarafından kabul edilmediği gibi eldeki çalışmada bir idealden bahsedilmektedir. Bu durumda doğal hak teorisi olarak adlandırılan yaklaşım daha uygun düşmektedir. Kişinin veya herhangi bir varlığın kendini gerçekleştirmesi için gereken ve bunların doğasında bulunan yetkilere hak denilmelidir[72].

Hak ve özgürlüklerin tasnifinde Jellinek'in yaklaşımı Anayasamız tarafından da benimsenmektedir. Bu yaklaşımda negatif statü, pozitif statü ve aktif statü hakları kavramları ile sırası ile kişinin hak ve özgürlükleri, sosyal ve ekonomik haklar ile siyasi haklar ifade edilmektedir[73].

Jellinek'e göre negatif statü hakları için devlete düşen temel görevin ilgili hakları tanımak ve ihlal etmemektir. Ancak sonradan İHAM kararları ile gelişen "pozitif yükümlülükler" doktrini[74] ile artık devletin negatif statü hakları yönünden de sorumlulukları olduğu ve bu hakları gerçekleştirmek için gerekli adımlar atması gerektiği kabul edilmektedir.

Pozitif statü haklarının veya diğer bir deyişle sosyal ve ekonomik hakların gerçekleşmesi için devletin olumlu davranışlarda bulunması gereklidir. Sosyal ve ekonomik haklar kişilerin insan onuruna yaraşır bir hayat sürmesi için gereken asgari koşullara sahip olmaları amacı ile devlete yükümlülükler yüklemektedir.

Aktif statü hakları ise siyasi haklardır. Esasında siyasi haklar da doğanın korunmasında rol oynamaktadır. Ancak makalenin konusu gereği kapsam dışında bırakılacaktır. Doğanın korunması

69 Anayasa Mahkemesi, E 2018/138, K 2019/94, 24.12.2019.

70 Mehri Tufan ve Ferruh Tuzcuoğlu, 'Çevre Hakkı ve Yargısal Denetim: Anayasa Mahkemesi ve Danıştay Kararları Üzerine Bir Değerlendirme' (2024) 12(1) Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi 32, 45.

71 Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri* (24. Baskı, Ekin Basımevi 2019) 110.

72 Sevtap Yokuş, *Hak ve Özgürlüklerin Kötüye Kullanımı* (Yetkin Yayınları 2002) 19.

73 Jellinek'in tasnifi ile Anayasanın benimsediği ayrım tam anlamı ile uyuşmamaktadır. Gözler (n 71)110.

74 Oya Boyar, 'Devletin Pozitif Yükümlülükleri ve Dolaylı Yatay Etki', iç Sibel İnceoğlu (ed), *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa* (3 Baskı, Beta 2013) 54 vd.

için gereken temel adımlardan birisi katılım diğeri ise kamu gücünün yerelleşmesidir. Bu bağlamda politik karar alma mekanizmalarının yapısı ve çalışma şekli ile halkın süreçlere katılması doğanın korunmasını ciddi ölçülerde etkilemektedir.

Eldeki çalışmada doğanın zarar görmesinin hangi insan haklarını ihlal ettiği ve bu hakların hangi çerçevede korunduğu sorusu önem taşımaktadır. Doğanın korunmasına yönelik en açık düzenleme Anayasanın 56. maddesinde ele alınan sağlıklı bir çevrede yaşama hakkıdır. Bu hüküm sosyal haklar başlığı altında düzenlenmiş olup, sosyal hakların diğer haklara nazaran önemli bir farkı devletin bu haklardan Anayasanın 65. maddesi uyarınca ancak maddi gücüne nispetle sorumlu olmasıdır. Bu hüküm sosyal hakların niteliğine ilişkin bir fikir uyandırmaktadır. Devletin sorumluluğunun maddi gücü ile sınırlı tutulması, sosyal hakların talep edilmesini güçleştirmektedir.[75]

Sosyal haklar bireysel başvuruya konu olamamaktadır. Bir temel hak olarak çevre hakkını düzenleyen 56. maddenin uygulanması daha çok norm denetiminde veya idari yargıda işlev kazanmaktadır. Bireysel başvuru açısından sosyal hakların Mahkeme tarafından korunmaması sebebi ile Anayasa Mahkemesi kişisel hak ve özgürlükleri yorumlayarak çevreyi korumaktadır.

Çevresel sorunların insan yaşamını tehlikeye atacak boyutlara ulaşması halinde yaşam hakkının ihlali söz konusu olur[76]. Devletin, çevresel sorunların yaşamı tehlikeye atacak boyutlara ulaşmasını önlemek için bazı pozitif yükümlülükleri bulunmaktadır. İnsan yaşamı için tehlike oluşturan faaliyetler hakkında düzenlemeler yapılmalıdır. Özellikle tehlikeli faaliyetler açısından bilgi edinme hakkı işletilmeli, yaşanacak aksaklıkları giderecek ve sorumlular hakkında gerekli hukuki işlemleri yürütecek mekanizmalar kurulmalıdır. Kamu makamları önlenebilecek zararları önlemek için gerekli adımları atmamışsa kovuşturma ve ceza gündeme gelebilmelidir.

Anayasa Mahkemesi bireysel başvuru kararlarında özel yaşamın korunması bağlamında çevre hakkını korumaktadır. Ancak çevre hakkının korunabilmesi için çevresel rahatsızlığın belirli bir yoğunluğa ulaşması gerekmektedir[77]. Çevre hakkının Anayasanın birden fazla maddesini ilgilendirdiği düşünülmektedir.

"Özel hayat alanına dâhil olan tüm hukuksal çıkarlar Sözleşme'nin 8. maddesi kapsamında güvence altına alınmakla birlikte söz konusu hukuksal çıkarların Anayasa'nın farklı maddelerinin koruma

75 Muhammed Yunus Bilgili, 'Anayasal Bir Hak Olarak Çevre Hakkı' (2015) 6(2) Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 563, 580.

76 *Öneryıldız v. Turkey* App no 48939/99 (ECtHR, 30 December 2004).

77 Anayasa Mahkemesi, *Mehmet Kurt Başvurusu*, B. No: 2013/2552, 25.2.2016, §68. *"AİHM içtihadında da inceleme konusu çevresel etkinin 8. maddede yer alan güvenceleri etkin hâle getirebilmesi için aranan ağırlık eşiğinin tespitinde, genel olarak başvurucudan söz konusu etki derecesini ortaya koyan somut veriler sunmasının beklenildiği, bu kapsamda söz konusu etki derecesini ortaya koyan kamusal ölçümler veya uzman raporları gibi veriler ile ilgili alanın örneğin gürültüye açık bölge olarak tespit edildiğini gösteren kamusal kararların yapılan değerlendirmelerde dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Mahkemenin, başvuru evrakı ile ilgili idari ve yargısal prosedüre ilişkin evrak kapsamında tespit ettiği veriler ve hayatın olağan akışına göre söz konusu çevresel rahatsızlığın asgari ağırlık eşiğini geçtiğinin kabul edilmesi gerektiği yönünde tespitlerde bulunduğu başvuru örneklerinin de mevcut olduğu görülmektedir (Moreno Gomez/İspanya, B. No: 4143/02, 16/11/2004, §§ 59, 60; Ruano Morcuende/İspanya, B. No: 75287/01, 6/9/2005; Fagerskiöld/İsviçre, B. No: 37664/04, 26/2/2008; Oluic/Hırvatistan, B. No: 61260/08, 20/5/2010, §§ 52-62; Mileva ve diğerleri/Bulgaristan, §§ 93-95)."* Benzer yönde bkz: Anayasa Mahkemesi, *Ahmet Kardam ve Diğerleri Başvurusu*, B. No: 2019/29604, 13.12.2023, §14.

alanına girdiği görülmektedir. Bu bağlamda Anayasa'nın 17. maddesinin birinci fıkrasında, herkesin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahip olduğu belirtilmektedir. Bu düzenlemede yer verilen maddi ve manevi varlığı koruma ve geliştirme hakkı, Sözleşme'nin 8. maddesi çerçevesinde özel yaşama saygı hakkı kapsamında güvence altına alınan fiziksel ve ruhsal bütünlük hakkı ile bireyin kendisini gerçekleştirme ve kendisine ilişkin kararlar alabilme hakkına karşılık gelmektedir. Bunun dışında özel hayat kavramına dâhil bir kısım hukuksal değerin Anayasa'nın 20. maddesinde düzenlendiği, özel yaşamın diğer alt kategorileri olarak ele alınan haberleşmenin gizliliği ve konuta saygı hakkının ise Anayasa'nın 21. ve 22. maddelerinde güvence altına alındığı görülmektedir. Bu kapsamda Sözleşme'nin 8. maddesinde yer alan hakların temel olarak Anayasa'nın 17., 20., 21. ve 22. maddelerinde düzenlendiği anlaşılmaktadır."[78]

"(…) sağlıklı bir çevrede yaşama hakkının; Anayasa'nın fiziksel ve ruhsal bütünlüğün korunması ile ilgili hukuksal çıkarları ihtiva eden 17. maddesi, özel ve aile hayatına saygıyı güvence altına alan 20. maddesi ve konut dokunulmazlığını düzenleyen 21. maddesi ile bağlantılı olarak ve söz konusu hükümlerde yer alan hukuksal çıkarlar üzerindeki etkisi dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir."[79]

Anayasa Mahkemesi çevre hakkının ihlali için ihlalin belirli bir yoğunlukta olması gerektiğini belirttiği gibi başvurucunun menfaatinin olmasını da gerekli görmektedir[80]:

"18. 6216 sayılı Kanun'un 46. maddesinde kimlerin bireysel başvuru yapabileceği sayılmış olup, anılan maddenin (1) numaralı fıkrasına göre, bir kişinin Anayasa Mahkemesine bireysel başvuruda bulunabilmesi için üç temel ön koşulun birlikte bulunması gerekmektedir. Bu önkoşullar, başvuruya konu edilen ve ihlale yol açtığı ileri sürülen kamu gücü eylem veya işleminden ya da ihmalinden dolayı, başvurucunun ***"güncel bir hakkının ihlal edilmesi",*** *bu ihlalden dolayı* ***"kişisel olarak" ve "doğrudan" etkilenmiş olması*** *ve bunların sonucunda başvurucunun kendisinin* ***mağdur olduğunu ileri sürmesi*** *gerekir (B. No: 2013/6179, 20/3/2014, § 24).*

19. Bu üç temel koşula ilave olarak anılan Kanun'un 45. maddesinin (1) numaralı fıkrasına göre Anayasa Mahkemesine ancak Anayasa'da güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerden, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ve buna ek Türkiye'nin taraf olduğu protokoller kapsamındaki herhangi birinin ihlal edildiği iddiasıyla başvurulabilir. Buradan çıkan sonuca göre Anayasa'da güvence altına alınmış temel hak ve özgürlüklerden, AİHS ve buna ek Türkiye'nin taraf olduğu protokoller kapsamında bir hakkı doğrudan etkilenmeyen kişi "mağdur" statüsü kazanamaz (B. No: 2013/6179, 20/3/2014, § 25).

20. Bireysel başvuruda "mağdur" kavramı, davada menfaat veya dava ehliyeti gibi kurallardan bağımsız bir şekilde yorumlanır (Gorraiz Lizarraga ve Diğerleri/İspanya, B. No: 62543/00, 10/11/2004, § 35). Ayrıca mağdur kavramının yorumu, günümüzde toplumun koşulları ışığında değişime tabi olup, bu kavram aşırı biçimcilikten uzak bir şekilde uygulanmalıdır (Gorraiz Lizarraga ve Diğerleri/İspanya, § 38), (B. No: 2014/11438, 24/7/2014, § 20).

78 Anayasa Mahkemesi, *Mehmet Kurt Başvurusu*, §44.

79 ibid §46.

80 Anayasa Mahkemesi, *Tezcan Karakuş Candan ve Diğerleri Başvurusu*, B. No: 2014/5809, 10.12.2014.

21. Kendilerinin belirli bir işlemden doğrudan etkilenme tehdidiyle ya da tehlikesiyle karşı karşıya olduklarını ve dolayısıyla ***potansiyel olarak mağdur olduklarını iddia eden başvurucular*** *ile yalnızca ulusal hukukları değiştirmeyi veya toplumun menfaatinin korunmasını amaçlayan başvurular arasında dikkatli bir ayrım yapılmalıdır. Bu son bahsedilen türdeki ve içtihatta "halk davası" (actio popularis) olarak isimlendirilen başvurular, bireysel başvuru hakkı kapsamında kabul edilmemiştir (Klass ve Diğerleri/Almanya, B.No: 5029/71, 6/9/1978, §33). Dolayısıyla bireylerin, kendi bireysel haklarının ihlal edildiğini ileri sürmeksizin, toplumun menfaatlerinin ihlal edildiği iddiasıyla Anayasa Mahkemesine bireysel başvuruda bulunma hakları bulunmamaktadır (B. No: 2014/11438, 24/7/2014, § 20)."*

Anayasa Mahkemesi potansiyel mağduriyet kavramını dar yorumlamaktadır. Ancak İHAM yakın bir tarihte karşısına gelen bir olayda önemli bir karar vererek, iklim krizinin olumsuz etkileri karşısında özel yaşam hakkının ihlal edildiğine karar vermiştir[81]. Bahse konu karar bağlamında yaşlı bir grup kadın bir dernek çatısı altında iklim krizi sebebi ile yaşadıkları sorunlara karşı devletin yeterli ölçüde tedbir almadığından yakınarak başvuru yapmışlardır. Kararda gelecek kuşaklardan da bahsedilmiştir[82]. Mağduriyet ve menfaat kavramlarının iklim krizinin etkisi ile genişlediği ve önem kazandığı görülmektedir. İlgili kararın hukukumuz açısından da sonuçları olmalıdır. Anayasa Mahkemesi potansiyel mağduriyet kavramını dar yorumlamakla birlikte tüzel kişilerin üyelerinin hakları için bireysel başvuru yapmalarını İHAM'a kıyasla daha katı bir uygulama ile kabul edilemez bulmaktadır.[83] Bir derneğin üyelerinin özel yaşam hakkı yönünden yaptığı başvurunun kabul edilmesi ve özel yaşam hakkı yönünden de ihlal kararı verilmiş olması olumlu bir gelişmedir. Anayasanın 90/son hükmü gereği temel hak ve özgürlüklerin korunmasında uluslararası sözleşmelerle kanunlar arasında bir çelişki bulunması halinde sözleşmelere üstünlük tanınmaktadır. İHAM'ın kararları İHAS'ın yorumu mahiyetindedir. Ayrıca anahtar karar (key case) olarak açıklanan bahse konu kararda belirtilen ilkeler Türkiye'den yapılan başvurular için de uygulanacaktır. Bu bağlamda Türk Hukukunda ilgili karar yönünde bir dönüşüm gerekmektedir.

Özel yaşam hakkı bağlamında çevrenin korunması lehine yorum yapılmakla birlikte mülkiyet hakkı, çevre hakkının karşısında doğanın korunmasını sınırlayan bir hak olarak ortaya çıkmaktadır. Mülkiyet hakkı söz konusu olduğunda doğanın korunması bir meşru amaç olarak ortaya çıkmaktadır. Kamu yararı uyarınca mülkiyet hakkı sınırlanabilecek olsa da hakkın özüne dokunma yasağı gereği bütünü ile ortadan kaldırılamayacaktır. Mülkiyet hakkının başkalarının özel yaşam hakkını etkilemesi halinde haklar arasında adil bir denge kurulacaktır[84].

Kamu yararı yönünden yapılacak denetimde kalkınmanın ağır basması gibi, temel haklar yönünden yapılacak denetimde de bireyselleştirme ağır basmaktadır. Bireysel hak ve menfaat ileri sürülebilecek

81 *Verein Klimaseniorinnen Schweiz And Others v Switzerland* App no 53600/20 (ECtHR, 9April 2024).

82 ibid §420.

83 Anayasa Mahkemesi, *Ekoloji Derneği Başvurusu,* B. No: 2018/6345, 21.10.2020.

84 Anayasa Mahkemesi, *Akdemirtaş Madencilik Nakliyat Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti. Başvurusu,* B. No: 2014/1989, 15.6.2016, §48.*"Somut başvuruya konu davada Mahkemece, başvurucunun almış olduğu ruhsa gereği mülkünden barışçıl bir şekilde yararlanma hakkı ile davacıların tarım arazileri ve meralarından verimli bir şekilde yararlanma ve temiz bir çevrede yaşama hakları şeklinde yarışan hakları arasında bir dengeleme yapılarak karar verilmesi gerekmektedir."*

derecede bir bağ kurulamayan alanlardaki faaliyetler çevre hakkı bağlamında denetlenememektedir. Doğanın bir bütün olduğu ve doğa üzerindeki yıkımın uzun vadeli sonuçlarının olduğu göz ardı edilmektedir. Doğanın bir kısmının ciddi zarar görmesi tüm ekosistemi etkilemektedir. Kaldı ki doğa sadece insanın kullanımına özgülenmiş bir kaynak da değildir. Tüm canlıların varlığı, türlerin devamı ve başkaca pek çok husus doğanın korunmasına bağlıdır. Bu sebeple ancak bir insan hakkını ihlal edecek yoğunluğa ulaşan faaliyetlerin yargı önünde denetlenmesi yeterli görülemez.

III. İHTİYAT TESTİ

Doğanın anayasa yargısı yolu ile yeterli düzeyde korunabilmesi için insan hakları hukuku içerisinde temel haklara getirilen sınırlamaları değerlendirirken kullanılan[85] yöntemin belirli bir şekilde uyarlanarak ihtiyat testi adı altında doğayı korumak için kullanılması önerilmektedir. Bu testin uygulanabilmesi için çeşitli usuli mekanizmalara ve en azından potansiyel mağduriyet gibi kavramların daha geniş kullanımına ihtiyaç bulunmaktadır. Ancak eldeki çalışmada doğanın korunması için gereken usuli mekanizmalar araştırılmamakta, ihtiyat testi ile esasa ilişkin bir yöntem önerisi üzerinde durulmaktadır[86].

Çevre hukuku içinde ihtiyat ilkesi, çevrenin zarar göreceğine yönelik kesin bir bilimsel bilgi olmasa da ciddi şüphenin varlığı halinde gerekli tedbirlerin alınmasını ifade etmektedir[87]. Doğa söz konusu olduğunda olumsuz bir etkinin gerçekleşmesi değil gerçekleşme ihtimali gözetilmeli, doğanın karmaşık ve öngörülmesi zor yapısı göz önünde tutulmalıdır. Bu ilkenin, doğanın zarar görmemesi kesin olmadıkça doğaya karşı bir işlem ve eylemin yapılmasını engelleyecek şekilde genişletilmesi mümkündür. Ancak insan için önem arz etmeyen, örneğin zarar görmesi halinde öngörülebilir bir süre içinde insana zarar vermeyecek olan doğal bir bölgenin insan merkezli yaklaşımla korunması mümkün değildir.

İhtiyat ilkesi, doğanın daha önceden olumsuz bir sonuç doğuracağı kesin olarak bilinmeyen ancak bu yönde ciddi bir şüphe bulunan bir eylemle zarar görmesi halinde zarar verenin sorumlu tutulmasını sağlamaktadır. İhtiyat ilkesinin bir diğer işlevi ise kesin olmayan olumsuz durumlar için ciddi bir şüphenin varlığı halinde tedbir alınmasıdır. Doğanın zarar görmesi halinde eski haline getirilmesi çok zor ya da imkânsız olabilmektedir.[88] İhtiyat ilkesinin, ölçülülük ilkesinin uygulanmasında kullanılan ölçülülük testi gibi detaylı bir uygulaması bulunmamaktadır. Doğanın içkin değere sahip olduğu kabul edilen eldeki çalışmada, insan haklarını korumak için kullanılan yaklaşım, doğaya karşı girişilen eylem ve işlemler için kullanılmak üzere ihtiyat ilkesi ile birlikte sentezlenmektedir.

85 Anayasa Madde 13: *"Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz."*

86 James R. May ve Erin Daly, *Dünyada Çevresel Anayasacılık* (Tolga Şirin ve Necdet Umut Orcan çev, 1. Baskı, Ekoloji Kolektifi 2018) 207 vd.

87 Türkiye'de ihtiyat ilkesinin uygulanmasında da sorunlar bulunmaktadır. bkz: Güneş (n 5) 60 vd.; Nükhet Turgut, 'Çevre Hukukunun Temel Kavram ve İlkeleri' (1995)44(1) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 15, 30.

88 Bu sebeple çevre hukukunda benimsenen bir diğer ilke de önleme ilkesidir.

Netice olarak, ihtiyat testi ile doğaya karşı girişilen eylem ve işlemlerde insanın yeterince ihtiyatlı olup olmadığı ölçülülük kriterlerinin uygulanması ile anlaşılacaktır.

İnsan merkezli yaklaşımda içkin değere sahip tek varlık insan olarak görülmektedir. İnsan hakları da sınırlanabilmektedir. Ancak insan onurunun korunması amacı ile bu sınırlama ayrıntılı bir denetimden geçmektedir. Bu denetim Anayasanın 13. maddesi uyarınca, sınırlamanın meşru amaca sahip olup olmadığı, ölçülülüğü, hakkın özünü zedeleyip zedelemediğini ve demokratik bir toplumda gerekli olup olmadığı gibi unsurları içermektedir. Temel hak ve özgürlükler ancak Anayasanın ilgili maddesinde gösterilen sebeplerle sınırlanabilmektedir. Bu sebepler öğretide *meşru amaç* olarak ifade edilmektedir. Ölçülülük ilkesi belirlenen amaçla getirilen sınırlama arasında bir değerlendirmeye imkân sağlamakta[89], sınırlamanın *gerekli, elverişli ve orantılı* olmasını araştırmaktadır. Gereklilik ilkesi, sınırlamanın amacını gerçekleştirecek en hafif sınırlamanın tercih edilmesini ifade etmektedir. Elverişlilik ilkesi sınırlama aracının amaca ulaşmak için elverişli olmasını ifade etmektedir. Orantılılık ise, sınırlamadan beklenen menfaatle temel hak ve özgürlüğün sınırlanmasından ortaya çıkan durumun orantılı olmasını ifade etmektedir[90]. Orantılılık açısından aynı maddede (Anayasa madde 13) geçen bir diğer düzenleme dikkat çekmektedir. Hak ve özgürlüğün sınırlanmasına ilişkin getirilecek düzenleme hak ve özgürlüğün özüne dokunmamalıdır. Hak ve özgürlüğü bütünü ile anlamsız hale getiren bir sınırlama kabul edilmemektedir.

İhtiyat ilkesi ve ölçülülük testi sentezlenerek önerilen yöntem bazı yönleri ile ölçülülükten ayrılmaktadır. Ölçülülük testi ifadesi insan hakları için getirilen yaklaşımla bütünleşmiş durumdadır. İnsana karşı girişilen sınırlamalar ile doğaya karşı girişilen sınırlamalar arasında ciddi bir fark bulunmaktadır. İnsana karşı girişilen sınırlamaların sonuçları büyük oranda önceden tahmin edilebilmektedir. Ancak doğanın büyük ve karmaşık yapısı sebebi ile doğaya karşı girişilen eylemlerin sonuçlarını öngörmek zorlaşmaktadır. Son olarak insan haklarının sınırlanması ile kamusal bir yarar ortaya çıkacağı için elde edilecek menfaatler hakları sınırlananların da yararınadır. Bu sebeple sınırlama ve meşru amaç arasında bir ölçülülükten bahsedilebilir. Ancak insan faaliyetleri ile doğanın zarar görmesi halinde doğa için olumlu herhangi bir durumdan bahsedilemez. Bu sebeple ölçülülükten değil, insanın kendini sınırlandırmasını ifade eden ihtiyattan bahsedilmesi uygun görülmüştür. İhtiyat testi ile insan ve devletin doğa ile olan ilişkilerini incelemekte kullanılacak genel ve kapsayıcı bir yöntem tasarlanmak istenilmektedir. İnsan merkezli hukukun kurumları olan ihtiyat ilkesi ve ölçülülük testi sentezlenerek doğa merkezli bir yöntem türetilmektedir.

İhtiyat testinin uygulanabilmesi için, önce anayasacılığın insan ve doğa arasında bir uyumu amaçladığı kabul edilmelidir (A). İçkin bir değere sahip olan doğanın kendi başına varlığını sürdürmesi birey ve devlet için bir yükümlülük oluşturmalıdır (B). Doğanın mevcut durumu da gözetildiğinde, insan doğayı ancak ihtiyaçları sebebi ile etkileyebilmeli, insanın doğaya karşı eylemleri ihtiyaçlara dayanmalıdır (C). Hak ve özgürlüklere yönelik sınırlamalarda olduğu gibi doğaya karşı girişilecek

89 Necdet Umut Orcan, *Olaycı ve Kuralcı Metotlar Işığında Anayasa Mahkemesinin Bireysel Başvuru İncelemelerindeki Ölçülülük Değerlendirmeleri* (Adalet Yayınevi 2023) 45 vd.

90 Sibel İnceoğlu, 'Hak ve Özgürlükleri Sınırlama ve Güvence Rejimi', iç Sibel İnceoğlu (ed), *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa* (3 Baskı, Beta 2013) 39.

eylem ve işlemlerin de hukuki düzenlemelerle belirlilik sınırları içinde tutulması gerekmektedir (D). Son olarak insan ve devletin doğa ile ilişkilerinde ölçülülük kriterlerinin nasıl uygulanacağı tartışılmalıdır (E).

A. DOĞA İLE UYUMLU YAŞAM HEDEFİ

Eldeki çalışmada Doğa ile uyumlu yaşamın anayasacılığın nihai hedefi olduğu savunulmaktadır[91]. Doğa ile uyumlu yaşam, en uzun ve en pahalı yaşamı değil, anlamlı yaşamı ifade etmektedir. İnsanların içinde bulundukları bölgenin doğal kaynakları ile ve doğanın döngüsüne uygun şekilde, birbirinin yaşamı için önemli ve anlamlı olacak büyüklükte bir nüfus içinde, rekabeti arttıran rant gibi uygulamalar karşısında çoğunlukla müşterek alanlardan geçimin temin edildiği bir yaşam önerilmektedir[92].

İnsanların örgütlenme şekilleri ve anayasaların doğaya yaklaşımı ile doğanın bir bütün olarak nasıl anlaşıldığı arasında yoğun bir ilişkinin bulunduğu görülmektedir. Doğa ile uyumlu yaşam da doğaya ilişkin düşünce ve inançların hukuk sistemlerinde görünüm kazanması ile gelişmektedir.

Aristoteles'e dayanan hiyerarşik evren tasarımı hiyerarşik bir toplumu beraberinde getirmiştir. İnsan hem fizikle hem metafizikle ilişki kurabilen varlık olarak diğer fiziki varlıklardan üstün görülmektedir. Ancak insanlar arasında da metafizik olanı anlama bakımından bir ayrım yapılmaktadır. Bu hiyerarşik yaklaşım içinde, Dünyanın özellikle de eski Dünyanın farklı yerlerinde birbirine çeşitli yönlerden benzeyen dinler ve monarşiler ortaya çıkmıştır. Özellikle Kıta Avrupası'nda Orta Çağ monarşilerinde insanların hiyerarşik bir sistemde örgütlenmiş olması bahse konu anlayışı belirgin bir biçimde yansıtmaktadır.

Dünyanın mekanik bir yapıda olduğu düşüncesi ile siyasal sistem daha mekanik bir örgütlenmeye bürünmüş, devlet kanunlarla inşa edilen bir mekanizma şeklinde ele alınmıştır[93]. Bu sırada Dünyanın evrende özel bir yerinin olmadığının ve diğer gezegenlerle birlikte Güneşin etrafında döndüğünün anlaşılması ile hiyerarşik evren tasarımı ve insanın özel konumu sarsılmıştır. Bir yandan da toplumsal hareketler insanlar arasında bulunan doğal hiyerarşiyi sözleşme ile sağlanacak bir statü eşitliğine dönüştürme yönünde gelişmiş ve anayasacılık hareketi bu şekilde güç kazanmıştır.

Darwin'in evrim teorisi ile insanlarla diğer canlılar arasındaki hiyerarşi anlamsal açıdan yıkılmış ve insanın alelade bir canlı olduğu kabul edilmiştir. Modern fiziğin atomaltı parçacıklara ilişkin açıklamaları ise tüm evrenin benzer yapı taşlarından oluştuğunu göstermektedir[94]. Bu sayılanlar ve başkaca pek çok bulgu insanın doğanın alelade bir parçası olduğu, onun sahibi olmadığı düşüncesini gerekli kılmıştır. Toplumsal hareketler bahse konu bilimsel araştırmalara uygun bir şekilde insanın diğer canlılarla ve doğanın bütünü ile kurduğu hiyerarşik ilişkiyi eleştirmekte, tüm var olanların insanın ona atfettiği değerden bağımsız olarak varlığını sürdürebilmesi gerektiği savunulmaktadır.

91 Capra ve Mattei (n 28)181 vd.

92 ibid 199 vd.

93 ibid 118 vd.

94 Collingwood (n 20) 151 vd.

Statüleri eşitleyen bir sözleşme olarak anayasanın, insanlar arasında eşit bir değeri ve bu değere uygun yaşamı inşa etmeye yönelmiş olması gibi tüm var olanların içkin değerini kabul ederek, insanın doğa ile uyumlu yaşamı amacına yönelmesi gerekmektedir.

Ekonomik büyüme ve teknolojik gelişmenin bir yandan doğa ile insan arasındaki yabancılaşmayı arttırdığı ve insanı metalaştırdığı düşünülmektedir. Uzun yaşam yerine anlamlı yaşam savunulmaktadır. Latin Amerika yerlilerin inançları üzerinden gelişen iyi yaşam fikri, insanın doğanın bir parçası olarak hayatını sürdürmesini amaçlamaktadır[95].

Doğa ile uyumlu yaşamı temin etmek için işletilebilecek tek yol anayasanın değiştirilmesi değildir. Yorumlama yolu ile de doğa ile uyumlu yaşamı benimseyen bir anayasal sistem gerçekleştirilebilir[96]. Dinamik yorum anayasanın güncel şartlarda geçerliliğini sürdürerek ihtiyaçlara cevap verebilmesini de temin eder[97]. 1982 Anayasası da bu bağlamda doğaya içkin değer atfedecek şekilde okunabilir[98]. Anayasalar uygulandıkları dönemdeki hukuk anlayışı içinde yeniden yorumlanabilmekte ve bu şekilde işlevlerini sürdürmektedirler.

Çalışmada ele alınan ihtiyat testi, doğa ile uyumlu yaşam amacını temin etmek veya kolaylaştırmak için kullanılacaktır. Bu bağlamda ihtiyat testi uygulanırken nihai hedefin doğa ile uyumlu yaşam olduğu gözetilmelidir. İnsan ve doğa arasındaki ilişkinin bütünü ile koparılması yönünde hareket edilmemeli, insanı doğanın bir parçası olduğu veya olması gerektiği gözetilmelidir. Yine ihtiyat testi içinde insanın yaşam biçimleri arasında doğa ile uyum yönünden bir derecelendirme yapılmalı, mevcut duruma göre doğa ile daha uyumlu bir yaşam rutinine geçiş mümkün ve desteklenir olmalıdır.

Doğa ile uyumlu yaşam, kişinin ve toplumun doğa ile kurduğu ilişkinin karşılıklılığı, doğaya bağımlılığın yüksekliği ve doğanın sınırlarına uygunluk üzerinden araştırılabilir. Bir örnekle açıklamak gerekirse hayatı boyunca doğrudan doğruya hiçbir canlıya zarar vermeyen bir fabrika işçisinin yaşamı ile kıyas edildiğinde, ormancılıktan geçinen bir orman köylüsünün yaşamı ağaç keserek geçinmesine rağmen doğa ile daha uyumludur. Orman köylüsünün bütün yaşamı ormana bağlıdır. Ormanın yok olması veya aşırı kullanılması halinde orman köylüsünün ekonomik faaliyetlerini yürütmesi aksayacak veya duracaktır. Bu sebeple orman köylüsü ormanın ekolojik döngüsünün bir parçası olarak yaşamak zorundadır. Fabrika işçisi ise tüm geçimini kapitalist ilişkiler içindeki pazardan sağlamaktadır. Doğal alanların yok olması kısa vadede fabrika işçisinin yaşamını etkilemez. Fabrika işçisi doğrudan doğruya sorumlu olmasa da parçası olduğu ekonomik ilişkiler bir bütün halinde doğanın varlığını tehlikeye atmaktadır. Bu karşılaştırmada görüldüğü üzere bireysel yaşamdan çok ekonomik sistemin bütününe göre değerlendirme yapılmalı, kamu gücü doğa ile uyum yönünden bir dönüşümden sorumlu tutulmalıdır.

95 Latin Amerika ülkelerinde doğaya haklar tanındığı gibi, iyi yaşamdan bahsedildiği görülmektedir. Üskül Engin (n 8) 172 vd.; Köybaşı (n 33) 353 vd.

96 Oya Boyar, *Anayasal Yoruma Giriş* (On İki Levha 2021) 91.

97 Bertil Emrah Oder, *Anayasa Yargısında Yorum Yöntemleri* (1. Baskı, Beta 2010) 225 vd.

98 Kaboğlu ve Yancı Özalp (n 1) 31.

B. ANLAMLI BİR BÜTÜN OLARAK DOĞA

Doğanın korunmasında, doğanın kamu yararı amacı ile korunması, insan hakkı olarak korunması ve doğa merkezli bir yaklaşımla doğrudan doğanın içkin değeri sebebi ile korunması tamamlanması gereken aşamalar olarak görülmektedir[99].

Doğanın değerine yönelik yukarıda özetlenmiş olan yaklaşımlar ihtiyat testinin uygulanabilmesi için özel bir önem taşımaktadır. Doğanın sınırsız bir kaynak olarak görülmesi halinde böyle bir testin uygulanması anlamsız olacaktır.

Doğanın sınırlı bir kaynak olarak görülmesi halinde sürdürülebilirlik açısından bahse konu testin işletilmesi düşünülebilir. Sürdürülebilirlik iki farklı anlamda anlaşılabilir. Sürdürülebilirlik ilk olarak tüm Dünyanın düzenli yapısının korunarak ekonomik faaliyetlerin sürdürülebilirliğini anlatmak için kullanılmaktadır. Bu durumda insan merkezli yaklaşım geçerliliğini korumaktadır. Ekonomik faaliyetlerin sürekliliği toplumsal hayatın da sürekliliği için zorunludur. Sürdürülebilirlik belirli bir ekolojik alanın kendine has özelliklerini sürdürebilmesi anlamında da kullanılabilmektedir. Bu noktada doğanın içkin değeri fikrine yaklaşılmaktadır. Ekosistemin sürdürülebildiğinden bahsetmek için ekosistemin kendine özgü özelliklerini kaybetmemesi gerekmektedir. Bu özellikler kaybedildiğinde o ekolojik bölge niteliğini yitireceği için, sürdürülebilirlik doğanın o bölgesi ile insanlar arasındaki ilişkide bir asgari sınır oluşturmaktadır. Bu durum ekosistem için hakkın özü olarak kabul edilebilir. İhtiyat testi bu bağlamda da uygulanabilecektir.

Diğer durum doğanın kendinde değerli olmasıdır. Doğa sadece kendi değeri sebebi ile korunacak, zaman zaman insan hakları ile bir uyuşma aranacaktır. Yukarıda korunacak doğanın kapsamı tartışılmıştır. Doğanın bir bütün olduğu unutulmaksızın, belirli bir ekolojik bölge ve ekosistem için inceleme yürütülebilir. Burada temel olan ilgili ekosistemin veya ekolojik bölgenin değerinin kendinden kaynaklandığının ve insana bağlı olmadığının kabul edilmesidir.

Doğanın niteliklerini koruyarak var olabilmesi için ekolojik süreçlerini tamamlayabilmesi gerekmektedir. Bu amaçla doğaya bazı haklar tanınmakta, bu yöndeki eğilim Latin Amerika'dan başlayarak tüm Dünyaya yayılmaktadır.[100] Doğanın haklarına ilişkin Doğa Ana Evrensel Beyannamesinin 2. maddesinin alıntılanması yerinde olacaktır[101].

"*Doğa Ana'nın Doğal Hakları*

(1) Doğa Ana ve meydana getirdiği tüm varlıklar aşağıdaki doğal haklara sahiptir:

(a) Yaşama ve var olma hakkı,

(b) Saygı görme hakkı,

99 ibid 31.; Aynı kitapta anayasaların aynı yaklaşımla tasnifi için bkz: 56 vd.

100 Tolga Şirin, 'Gelecek Kuşaklardan Doğanın Haklarına: Bolivya ve Ekvador Anayasaları', iç Fevzi Özlüer ve Aykut Çoban (edr), *Doğa ve Kent Hakları İçin Siyasal Stratejiler* (1. Basım, Ekoloji Kolektifi 2016) 60 vd.

101 Çeviri için bkz: Üskül Engin (n 8) 182-183.

(c) Yaşamsal döngülerini ve süreçlerini insanlarca zarara uğratılmadan sürdürme hakkı,

(d) Kimlik ve bütünlüğünü öz-düzenleyici bir varlıklar olarak ve diğer varlıklarla ilişki halinde sürdürme hakkı,

(e) Yaşam kaynağı olan suya erişme hakkı,

(f) Temiz hava hakkı

(g) Bütünsel sağlık hakkı,

(h) Kirlilikten, zehirli ve radyoaktif atıklardan korunma hakkı

(ı) Bütünlüğünü ya da yaşamsal ve sağlıklı işleyişini tehdit edecek şekilde genetik yapısının değiştirilmesinden ya da genetik yapısına zarar verilmesinden korunma hakkı,

(i) Bu Beyanname'de tanınan hakların insan faaliyetleri sonucu ihlal edilmesi durumunda bu hakların gecikmeksizin ve tam olarak geri verilmesi hakkı,

(2) Her varlığın Doğa Ana'nın uyumunu sağlamak üzere, üzerine düşen görevi yerine getirmeye ve bunun için uygun bir yere hakkı vardır.

(3) Her varlığın, refah içinde insanların işkence veya zalim davranışlarından korunarak yaşamaya hakkı vardır."

Doğanın anlamlı bir bütün olarak kabul edilmesi ihtiyat testinin uygulanması için yeterli olacaktır. Doğanın hak öznesi olarak kabul edilmesi daha geniş bir koruma sağlasa da tartışma bağlamında zorunlu görülmemektedir. Yine de doğanın hakları olarak tanınan unsurların doğanın kendi başına var olabilmesi için zorunlu olduğu ölçüde gözetilmesi gerekmektedir.

Doğaya karşı girişilen her türlü eylemin yargı denetimine tabi olacak olması takdir alanının ortadan kalkacağını düşündürebilir. Doğanın korunmasından ekolojik bir bütünün veya ekosistemin korunmasının anlaşılması gerektiği yukarıda açıklanmıştır. Doğanın korunması ile doğadan tamamen yabancılaşma aranmamaktadır. İnsanların doğa ile iç içe olması da doğa üzerinde bir etki yaratacaktır. Temelde ekosistemin özelliklerini yitirmemesi, belirli bir niteliğe sahip doğal bölgelerin tüm özelliklerini sürdürmesi amaçlanmaktadır.

Yürütmenin tüm eylem ve işlemleri doğayı etkilememektedir. Doğa, birey ve kamu otoritesinin karşısında korunması gereken bir varlık olarak tanımlanmaktadır. İnsanlar arası ilişkilerde ve devlet-birey ilişkisinde bilinen kurallar uygulanmaya devam edilebilir. Takdir alanına ilişkin sınırlama doğa ile kurulan ilişkiler bağlamında değerlendirilmelidir. Takdir alanı fikri, egemenlik ve mülkiyet bağı ile doğa üzerinde kurulan tahakkümün uygulamadaki görünümüdür. Bu düşüncenin kabul edilmediği ve çalışmanın doğanın içkin değerini kabul ettiği açıktır. Doğa ile uyumlu bir ilişkide doğanın kullanılması bütünü ile terk edilmeyecek, ancak doğanın kendi özelliklerini koruması temin edilecektir. Takdir marjının doğanın varlığını ve özelliklerini koruyacak sınırlarda anlaşılması gerekmektedir.

C. MEŞRU AMAÇ YERİNE İHTİYAÇ

Doğanın kendi başına bir değere sahip olduğu kabul edildiğinde, insanların doğadan tamamen uzak kalması düşünülemez. Bu yaklaşım özel olarak korunan bazı bölgeler için uygulanabilir olsa da genel kural olarak kabul edilemez. İnsanların doğa ile ilişkileri devamlılık göstermektedir. Bu anlamda doğal alanlarda değişimler olması kaçınılmazdır. Yukarıda açıklandığı üzere, ihtiyat testi ile insan ve doğa arasına aşılmaz bir set çekilmesi amaçlanmamaktadır. İnsanların doğa ile uyumlu ve doğanın sınırları içinde bir yaşam sürmesi istenilmektedir. İçinde bulunduğumuz dünyada insan ilişkileri küresel ekosistemi tehdit eder boyutlara ulaşmış haldedir. Mevcut durumun sürdürülmesi de doğa için tehlike oluşturmaktadır. Bu sebeple doğa ile uyum lehine bir dönüşümün gerçekleşmesi, insan ve doğa arasındaki yabancılaşmanın giderilmesi gerekmektedir[102].

İnsan haklarına getirilen sınırlamaların incelenmesinde olduğu gibi doğanın kullanımında bir meşru amacın varlığı aranmalıdır. Bir meşru amaç bulunmadığı taktirde doğanın kullanılması ve doğaya zarar verilmesi kabul edilmemeli, böyle bir eylem veya işlemin hukuka aykırı olduğu değerlendirilmelidir. Doğanın kullanımı söz konusu olduğunda bu kullanımın amacı insan üzerinden sınıflandırılabilir. Doğaya karşı girişilen eylemlerde amaç, insanların ihtiyaçlarını gidermek olacaktır.

İlk olarak insanların hayatta kalması için birtakım girişimler gerekli olabilir. Gerçekten de insanlar doğa ile kurdukları bağ sayesinde hayatta kalmaktadırlar. İnsan nüfusunun artması gibi sebeplerle insanların daha fazla doğal alanı kullanması gerekebilir.

İkinci olarak insanların insani bir yaşam sürebilmesi için gereken kalkınmışlık seviyesine ulaşmaları amacı ile doğa kullanılmak isteniyor olabilir. Doğanın kullanımının ihtiyaçlarla sınırlı olması, insani şartlarda yaşam için gerekli olmayan tüketim ve üretimin meşru amaç veya ihtiyaç olarak görülmemesi gerekmektedir.

Son olarak daha müreffeh bir yaşam için girişimlerde bulunuluyor olabilir. Dünyanın mevcut şartları düşünüldüğünde bu yöndeki girişimler kabul görmemelidir[103]. Eldeki çalışmada, genel rekabet ve ülkeler arasındaki rekabette öne geçme arzusu meşru amaç olarak görülmemektedir. Rekabetten uyuma doğru bir geçiş doğanın korunması için zorunludur. Bu bağlamda doğrudan rekabet bir meşru amaç olarak kabul edilmemelidir. Ancak ülkeler arası rekabetin etkisi ile insanların hayatta kalması için veya gelişme hakkının yerine getirilmesi için gereken şartlar doğanın zarar görmesini gerektiriyorsa meşru bir amacın varlığı değerlendirilmelidir. Bu sorunun insanlar arası ilişkilerin düzenlenmesi ile çözülüp çözülemeyeceği ölçülülük kriterlerinin uygulanması ile anlaşılacaktır. Meşru amaç yönünden ihtiyacın varlığı yeterli görülebilir.

Meşru amaçtan bahsedilebilmesi için girişilecek eylem ve işlemin somut olarak ortaya koyulması gerekmektedir. İhtiyacın sebebi, miktarı ve önemi somut göstergelerle açıklanmalıdır. Soyut ve ilkesel açıklamalar yeterli görülmemelidir. Burada belirlenen ihtiyacın gerçekliği tartışma konusu

102 ibid 128.

103 Nancy Fraser, 'Sermayenin İklimleri', iç Didem Bayındır ve Mine Yıldırım (edr), *Ekoloji: Bir Arada Yaşamın Geleceği* (Tellekt 2022) 54 vd.

yapılmalıdır. Maddi gerçeklik yargı tarafında araştırılmalı, doğayı kullanacak olan tarafların hazırlamış olduğu veriler yeterli görülmeyerek mahkeme nezdinde tartışılmalıdır. Böyle bir incelemenin yapılabilmesi için doğanın kendi başına var olabilmesi ve ekolojik döngülerini tamamlayabilmesi için gereken bilimsel şartlar kamu gücü tarafından sürekli ölçülmeli (sera gazı, hava kirliliği, su kirliliği, biyoçeşitlilik vs.) ve bu verilerin ulaşılabilir olması devlet tarafından sağlanmalıdır.

D. KANUNİLİK VEYA BELİRLİLİK

Temel hak ve özgürlükler Anayasa gereği kanunla sınırlanmaktadır. Yine bu sınırlamanın hukuki belirliliği sağlayacak standartlarda olması ve keyfiliğe yer vermemesi gerekmektedir. Kanunla sınırlama ilkesi temel haklarla birlikte, kıyılardan yararlanma (Anayasa madde 43) ve toprak mülkiyeti (madde 44) için de getirilmiştir. Ormanlar içinse daha sıkı bir rejim benimsenerek orman alanlarının daraltılmasının önüne geçilmek istenilmiştir (madde 169).

Doğa açısından tüm sınırlamalar kanunla yapılamayacak olsa da normlar hiyerarşisi içinde denetimi mümkün kılacak ölçütler getirilmelidir. Bir ekosistemin özelliklerini yitirmesine sebep olacak mahiyette değişikliklere yol açacak eylem ve işlemlerin kanunla yapılması veya kanuna dayanarak yapılması gerektiği ilkesi benimsenmelidir. Anayasa Mahkemesinin yukarıda alıntılanan kararları çerçevesinde, doğanın korunmasında hukuki belirlilik veya hukuk devleti ilkelerini daha sıkı gözettiği söylenebilir.

E. ÖLÇÜLÜLÜK KRİTERLERİNİN UYGULANMASI

Doğanın içkin değeri kabul edildiğinde, doğaya karşı herhangi bir girişimde insanın yeterince ihtiyatlı olup olmadı ölçülülük kriterlerinin uygulanması ile anlaşılacaktır. Yukarıda ifade edildiği üzere ilk olarak bir meşru amacın yani zorunlu bir ihtiyacın varlığı araştırılmalıdır. Bu ihtiyacın varlığı halinde doğanın zarar görmesi son başvurulacak yöntem olmalı, doğanın en az zarar göreceği şekilde ilgili ihtiyaç giderilmelidir. Bu bağlamda ölçülülük kriterleri uygulanarak bir denetim yürütülmelidir.

Ölçülülüğün üç kriteri bulunmaktadır. Elverişlilik, gereklilik ve orantılılık ilklerinden ilki olan elverişlilik üzerinde durulmaktadır. Elverişlilik testi ile seçilen yöntemin hedeflenen amaca ulaşmak için elverişli olup olmadığı incelenmektedir. Doğaya karşı herhangi bir girişimde bulunacak olan kamu otoritesi, yukarıda açıklandığı üzere bir meşru amaç (zorunlu ihtiyaç) ortaya koymalıdır. Bu meşru amaç açıklandıktan sonra ilgili amaca ulaşmak için bir yöntem benimsenecek ve doğa bu yöntemin uygulanması sırasında zarar görecektir. Yargı önünde, benimsenen yöntemin ilgili meşru amacı gerçekleştirmeye uygun olup olmadığı araştırılmalıdır.

Bu konu bir örnekle açıklanabilir. Örneğin toplumda konut ihtiyacı bulunuyor olabilir. İnsanların evsiz kalması kabul edilemez. Ancak konut ihtiyacını karşılamak amacı ile yüksek gelir grubuna yönelik konutlar yapılması elverişli bir yöntem olmayacaktır. Örnek içerisinde, bu şekilde doğal bir alanın kullanılması ve doğanın zarar görmesi kabul edilemez ve hukuka aykırı bulunmalıdır.

Gereklilik, uygulanacak yöntemin en az zarar verici yöntem olmasını ifade etmektedir. Doğaya karşı girişilecek eylemde alternatifler ortaya koyulmalı ve en az zarar veren eylem tercih edilmelidir. Gereklilik incelenirken genel amacın doğa ile uyumlu yaşam olduğu unutulmamalıdır. Ekonomik kalkınma tek başına değerlendirilmemeli, insanların içinde yaşadığı alanlarda kendine yeter ekonomik ilişkilerin hedeflendiği ciheti ile karar verilmelidir.

Gereklilik testinin uygulanması sırasında ileri sürülen zorunlu ihtiyacın doğa zarar görmeden giderilip giderilemeyeceği araştırılmalıdır. İhtiyaçlar öncelikli olarak insanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi ile giderilmeli, daha sonra doğanın en az zarar göreceği yöntem tercih edilmelidir. Bu bağlamda yargı önünde bahse konu zorunlu ihtiyacın giderilmesi için insan ilişkilerinin düzenlenmesinde genel kabul görmüş yöntemlerin uygulanmasının gerekliliği tartışılabilmelidir. Suni ihtiyaçlar yaratılarak doğanın zenginleşme aracı olarak kullanılmasının önüne geçilmelidir. Sadece ulusal alanda değil, devletlerarası rekabet sebebi ile doğanın zarar görmesi söz konusu olduğunda da gereklilik kriteri uygulanarak sorunun başkaca bir yolla çözülüp çözülemeyeceği ortaya koyulmalıdır. Doğanın zarar görmeye devam etmesi halinde, elde edilen bilimsel ve ekonomik güç vasıtası ile sakınılan felaketler daha güçlü bir şekilde ortaya çıkacak, devletin devamlılığı doğanın bozulması sebebi ile tehlikeye düşecektir. İnsan yaşamının doğa ile bir bütünlük arz ettiği unutulmamalıdır.

Örneğin insanların ekonomik eşitsizlikler sebebi ile doğayı kullanması ve bu sebeple doğanın zarar görmesi gerektiği taktirde, insanlar arasındaki ekonomik eşitsizliklerin giderilmesi için bilinen ve kabul gören yöntemlerin uygulanıp uygulanmadığı denetlenmelidir. Doğa ile uyumlu bir yaşam içinde toplumsal yapının rekabetçi mekanizmaları köreltilerek dayanışma eğiliminin güçlendirilmesi gerekmektedir. Bunun için örneğin vergi yükünün servet üzerinden tespit edilmesi gibi bilinen ve kabul gören yöntemler uygulanmalıdır. Doğanın kullanımı ancak insanlar arasındaki ilişkilerin düzenlenmesi ile çözülemeyen sorunlar için gerekli görülmelidir.

Orantılılık ise doğaya verilen zararla elde edilen menfaatin orantılı olmasını ifade etmektedir. Benimsenen amaca göre bu durum çeşitlilik kazanacaktır. İnsanların hayatta kalması için doğanın zarar görmesinin gerekmesi halinde daha geniş bir takdir alanından bahsedilebilir. Gelişme hakkı bağlamında[104] insanların iyi yaşam veya doğa ile uyumlu yaşam çerçevesinde insani bir kalkınma seviyesine ulaşması devletin görevi olarak görülmelidir. Doğa ile uyumlu bir gelişme doğanın korunması için de gereklidir. Aksi halde kendi kırsal alanlarında yaşayamayan insanların büyük şehirlere göç etmesi, doğadan bütünü ile yabancılaşmış ekonomik mekanizmaların yaygınlaşmasına sebep olmaktadır. Hakkın özüne dokunma yasağı bağlamında, ekolojik bölgenin ayırt edici özelliklerini veya süreklilik arz eden döngülerini bütünü ile yitirmesine sebep olabilecek girişimler orantılı kabul edilmemeli ve hiçbir şartta orantılı görülmemelidir. İnsana ait tüm hak ve özgürlüklerin ancak doğanın dengesini koruduğu şartlarda mümkün olduğu unutulmamalı, doğaya içkin değer atfedilmesinin insanlık için de gerekli olduğu gözetilmelidir.

104 Gelişme hakkı dayanışma hakları içinde sayılmaktadır. İbrahim Özden Kaboğlu, *Anayasa ve Toplum* (İmge Kitabevi 2000) 13.

SONUÇ

Doğanın değerine ilişkin yürütülen tartışmalar, doğa tasarımları ile uyuşmaktadır. Günümüzde ortaya çıkan anlayış, iklim krizi gibi sebeplerle artan çözüm ihtiyacı ve doğayı tahrip etmekten doğan vicdani ağırlık doğanın kendinden değerli bir bütün olduğu fikrini güçlendirmektedir.

Doğanın içkin değere sahip olması, rekabet ilişkileri içinde inşa edilen toplumsal yapının yeniden tasarlanmasını gerektirmektedir. Rekabet ilişkileri içinde insan nesneleşmekte, bireysel hak ve özgürlükler anlamını yitirmektedir. Doğanın dengesini bir yandan bozarken diğer yandan bu durumun sonuçlarını aşmak için rekabetçi ilişkileri korumaya yönelik çözümler aramak, küresel ekosisteme geri dönülemez zararlar vermektedir. Doğa ile uyumlu yaşam prensibi uyarınca rekabetin zayıflaması ve insan faaliyetlerinin azalması gerekmektedir.

1982 Anayasası her ne kadar çevrenin korunmasına ilişkin kişilere ve devlete birtakım ödevler yüklemiş olsa da uygulamada ekonomik kalkınmanın öncelendiği anlaşılmaktadır. Hukuk devleti ve hukuki belirlilik gibi ilkelerin işlerliği doğanın korunumu için yeterli olamamaktadır. Kamu yararı bağlamında, çevrenin korunması için getirilen kurallar, takdir alanının genişliği karşısında kolayca aşılabilmektedir.

Bireysel hak ve özgürlük olarak doğanın korunması, Anayasa Mahkemesinin mağduriyet ve menfaat kavramlarına yüklediği anlam sebebi ile yetersiz kalmaktadır. İhlalin belirli bir ağırlığa ulaşma şartı, doğanın içkin değerini korumak için engel oluşturmaktadır.

Doğanın kendi değeri üzerinden korunması gerekmektedir. Ancak böyle bir koruma kamu otoritesi için takdir alanı yönünden sorun oluşturmaktadır. Kamu otoritesine ait takdir alanının doğanın ayırt edici özelliklerini veya süreçlerini bozacak derecede olmadığı kabul edilmelidir.

İhtiyat testi ile, içkin bir değere sahip doğanın korunmasında hangi yöntemin benimsenmesi gerektiği açıklanmaktadır. Bireylerin temel hakları ihtiyat testi ile genel olarak zarar görmemektedir. Mülkiyet hakkı yönünden yer yer ortaya çıkacak uyuşmazlıklar, doğayla uyumlu yaşam ilkesi bağlamında çözülmelidir. İnsanların temel ihtiyaçları ile insani gelişme hakkı göz ardı edilmemekte, ancak doğanın ihtiyacı aşacak şekilde kullanılmasının önüne geçilmek istenilmektedir. Özellikle rekabetçi mekanizmaların zorlaması ile doğanın tahrip edilmesi engellenerek, doğanın içkin değeri korunmaya çalışılmaktadır. Doğanın dengesini yitirmesi, ilk olarak rekabet gücü en az olan insanlar üzerinde olumsuz etkiler doğurmaktadır. Bu sebeple doğanın bir içkin değere sahip olacağını kabul etmek, insanlar arasındaki ilişkileri de yeniden şekillendirecek ve ortaya çıkan tehlikenin daha adil paylaştırılmasını sağlayacaktır.

Ölçülülük kriterleri, doğayı merkeze alarak uygulandığı taktirde ekonomik sistem doğa ile uyumlu olmaya zorlanacak, kalkınma hedefinin yerini iyi yaşam alacaktır. Bütün insanlığın tehlikeye düştüğü mevcut ekolojik krizin aşılması, doğaya karşı güdülen yabancılaşma ve düşmanlığın sona ermesi ile mümkündür. Bu yönde bir gelişme insanın tüm haklarının korunması için de zorunludur.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

Anayurt Ö, *Anayasa Hukuku Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)* (Seçkin Yayınevi 2021).

Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik* (Saffet Babür çev, BilgeSu Yayıncılık 2009).

Bauman Z, *Modernlik ve Müphemlik* (İsmail Türkmen çev, 1. Basım, Ayrıntı Yayınevi 2003).

Bilgili MY, 'Anayasal Bir Hak Olarak Çevre Hakkı' (2015) 6(2) Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 563-584.

Boyar O, *Anayasal Yoruma Giriş* (On İki Levha 2021).

Boyar O, 'Devletin Pozitif Yükümlülükleri ve Dolaylı Yatay Etki', iç Sibel İnceoğlu (ed), *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa* (3 Baskı, Beta 2013).

Collingwood RG, *Doğa Tasarımı* (Kurtuluş Dinçer çev, Ayrıntı Yayınları 2020).

Canaslan E ve Akal CB (edr), *Natüralizm ya da Yitirirken Doğayı Hatırlamak* (Dost Yayınevi 2021).

Capra F ve Mattei U, *Hukukun Ekolojisi* (3. Baskı, Koç Üniversitesi Yayınları 2021).

Cevizci A, *Ortaçağ Felsefesi* (5. Baskı, Say Yayınevi 2017).

Donaldson S ve Kymlicka W, *Zoopolis Hayvan Haklarının Siyasal Kuramı* (Mine Yıldırım çev, Koç Üniversitesi Yayınları 2016).

Ducarme F and Couvet D, 'What does 'nature' mean?' (2020)6(14) Palgrave Communications 1-8.

Fraser N, 'Sermayenin İklimleri', iç Didem Bayındır ve Mine Yıldırım (edr), *Ekoloji: Bir Arada Yaşamın Geleceği* (Tellekt 2022).

Garrard G, *Ekoeleleştiri Ekoloji ve Çevre Üzerine Kültürel Tartışmalar* (Ertuğrul Genç çev, 3. Baskı, Kolektif Kitap 2020).

Gözler K, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri* (24. Baskı, Ekin Basımevi 2019).

Güneş AM, *Çevre Hukuku* (4. Baskı, Adalet Yayınevi 2021).

Heidegger M, *Varlık ve Zaman* (Kaan H. Ökten çev, Agora Kitaplığı 2008).

Heil J, *Zihin Felsefesi Çağdaş Bir Giriş* (Seda Akbıyık ve Merve Bilgili çev, 2. Baskı, Küre Yayınları 2015).

İnceoğlu S, 'Hak ve Özgürlükleri Sı nırlama ve Güvence Rejimi', iç Sibel İnceoğlu (ed), *İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi ve Anayasa* (3 Baskı, Beta 2013).

Kaboğlu İÖ, *Anayasa Hukuku Dersleri* (18. Baskı, Legal Yayınevi 2024).

Kaboğlu İÖ, *Anayasa ve Toplum* (İmge Kitabevi 2000).

Kaboğlu İÖ ve Yancı Özalp N, *Çevre Hakkı* (4. Baskı, Tekin Yayınevi 2021).

Köybaşı S, *İklim Değişikliğine Karşı Yeşil Anayasacılık* (1. Baskı, On İki Levha 2023).

Kuru G, 'Doğanın Hak Öznesi Olarak Kabulü' (2024) 30(1) Marmara Üniversitesi Hukuk Araştırmaları Dergisi 70-85.

Marks RB, *Modern Dünyanın Kökenleri* (Ulaş Deniz Tümkaya çev, 1. Baskı, Selenge Yayınları 2022).

May JR ve Daly E, *Dünyada Çevresel Anayasacılık* (Tolga Şirin ve Necdet Umut Orcan çev, 1. Baskı, Ekoloji Kolektifi 2018).

Meadows DH, Meadows DL, Randers J and Behrens III W, *The Limits to Growth* (Universe Books 1972).

Oder BE, *Anayasa Yargısında Yorum Yöntemleri* (1. Baskı, Beta 2010).

Orcan NU, *Olaycı ve Kuralcı Metotlar Işığında Anayasa Mahkemesinin Bireysel Başvuru İncelemelerindeki Ölçülülük Değerlendirmeleri* (Adalet Yayınevi 2023).

Özbudun E, *Türk Anayasa Hukuku* (20 Basım, Yetkin 2020).

Rousseau JJ, *Toplum Sözleşmesi* (Vedat Günyol çev, 17. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2017).

Şirin T, 'Gelecek Kuşaklardan Doğanın Haklarına: Bolivya ve Ekvador Anayasaları', iç Fevzi Özlüer ve Aykut Çoban (edr), *Doğa ve Kent Hakları İçin Siyasal Stratejiler* (1. Basım, Ekoloji Kolektifi 2016).

Tufan M ve Tuzcuoğlu F, 'Çevre Hakkı ve Yargısal Denetim: Anayasa Mahkemesi ve Danıştay Kararları Üzerine Bir Değerlendirme' (2024) 12(1) Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi 32-57.

Turgut N, 'Çevre Hukukunun Temel Kavram ve İlkeleri' (1995)44(1) Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi 15-35.

Üçışık HG ve Üçışık HF, *Çevre Hukuku* (3. Baskı, Ötüken 2021).

Üskül Engin ZÖ, *Ekolojik Kriz Etik ve Hukuk* (Filiz Kitabevi 2017).

Yokuş S, *Hak ve Özgürlüklerin Kötüye Kullanımı* (Yetkin Yayınları 2002).

Mahkeme Kararları

Anayasa Mahkemesi, *Ahmet Kardam ve Diğerleri Başvurusu*, B. No: 2019/29604, 13.12.2023.

Anayasa Mahkemesi, *Akdemirtaş Madencilik Nakliyat Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti. Başvurusu,* B. No: 2014/1989, 15.6.2016.

Anayasa Mahkemesi, *Ekoloji Derneği Başvurusu,* B. No: 2018/6345, 21.10.2020.

Anayasa Mahkemesi, *Mehmet Kurt Başvurusu*, B. No: 2013/2552, 25.2.2016.

Anayasa Mahkemesi, *Tezcan Karakuş Candan ve Diğerleri Başvurusu*, B. No: 2014/5809, 10.12.2014.

Anayasa Mahkemesi, E 2006/99, K 2009/9, 15.1.2009.

Anayasa Mahkemesi, E 2011/110, K 2012/79, 24.05.12.

Anayasa Mahkemesi, E 2016/133, K. 2017/155, 15.11.2017.

Anayasa Mahkemesi, E 2018/7, K 2018/80, 5.7.2018.

Anayasa Mahkemesi, E 2018/70, K 2019/54, 26.6.2019.

Anayasa Mahkemesi, E 2018/138, K 2019/94, 24.12.2019.

Öneryıldız v. Turkey App no 48939/99 (ECtHR, 30 December 2004).

Verein Klimaseniorinnen Schweiz And Others v Switzerland App no 53600/20 (EctHR, 9April 2024).